หนังสือ

ศาสนา

โดยประสงค์

พิมพ์ในการพระราชทานเพลิงศพ

หม่อมเจ้าถนอม

ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๔ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ

ที่วัดตรีทศเทพ

วันที่ ๒๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๓

หนังสือ

ศาสนา

โดยประสงค์

พิมพ์ในการพระราชทานเพลิงศพ

หม่อมเจ้าถนอม

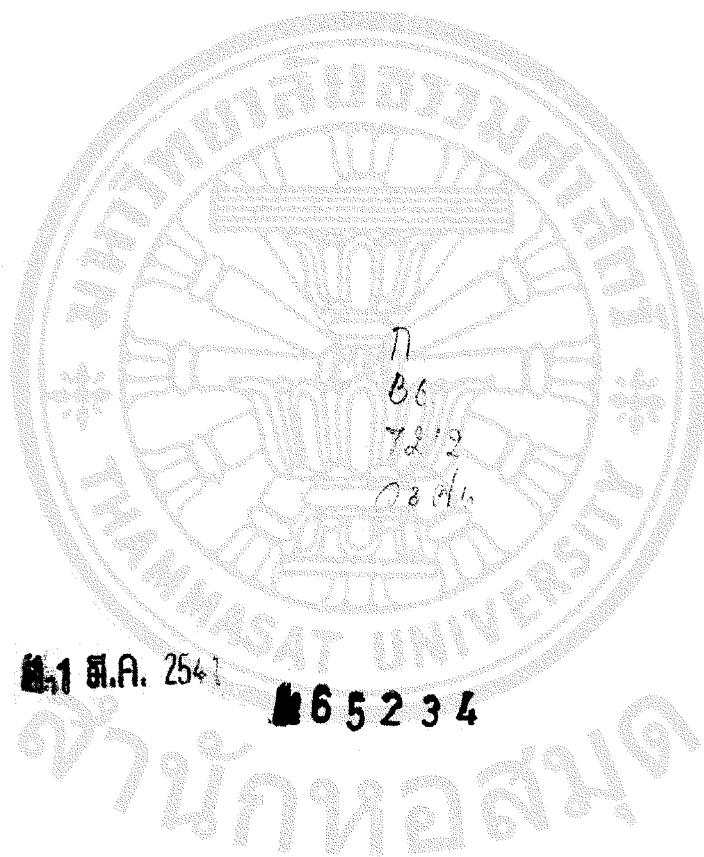
ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๔ กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ

ที่วัดตรีทศเทพ

พ.ศ. ๒๔๖๓

เจ้าพระยาเทเวศ, ขออนุญาติ

ท่านเจ้าคุณญาณวราภรณ์ พิมพ์

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
THAMMASAT UNIVERSITY

คำนำ

หนังสือนี้เรียบเรียงขึ้นในการพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าถนอม ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น๔กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาศ เพื่อแสดงกตเวทิตาอันเสร็จมาแต่กตัญญุตา โดยฐานะแห่งบุตรผู้กตัญญูกตเวที ในเวลาที่สมควรแสดงด้วยอย่าง ๑ ๆ เพราะต้องการจะไม่ให้เปนหนังสือมากนักแลเพราะมีเวลาน้อย ข้อความจึงไม่มาก แลอาจขาดข้อที่ควรมีซึ่งนึกไม่ได้บ้าง ๆ แต่ส่วนที่ขาดอย่างสำคัญนั้น คือ มิได้นำถวายแด่สมเด็จพระมหาสมณะ เพื่อทรงพระกรุณาโปรดทรงตรวจแก้ เพราะเปนเวลาที่ไม่ทรงพระสำราญ เนื่องมาจากประชวร แต่ความต้องการให้แล้วเสร็จก็เร่งเข้า จึงจำต้องเร่งให้แล้ว ๆ ถ้าข้อความแลถ้อยคำใด ๆ ผิดพลาด เพราะไม่รู้ถึง หรือเพราะ

พลั้งพลาด ขอท่านผู้อ่านจงโปรดแก้ไขเปลี่ยนแปลงตามที่เห็นว่าถูกต้อง ฯ

พวกบุตรบุตรี ได้พิมพ์ขึ้นในการพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าถนอม ผู้บิดา ขออุทิศส่วนกุศลในส่วนนี้ แลส่วนอื่น ๆ ที่ได้บำเพ็ญ แก่หม่อมเจ้าถนอม ผู้บิดาซึ่งถึงชีพิตักษัยล่วงไปแล้ว ฯ

ขอส่วนกุศลทั้งหลาย จงสำเหร็จเปนไปเพื่อประโยชน์ที่ต้องการ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุข แก่หม่อมเจ้าถนอม ตามสมควรแก่คติภพสิ้นกาลนาน ฯ

พระญาณวรเวภรณ์

วันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๓

ศาสนา โดยประสงค์

นโม พุทฺธสฺส ฯ

๑ ถ. พระพุทธศาสนา หรือศาสนาพระพุทธะ คืออะไร ฯ

๑ ต. คือคำสั่งสอนของพระพุทธะ ท่านผู้รู้แล้ว ผู้ตื่นแล้ว (ไม่ใช่ตื่นเต้น) เพราะไม่หลงไปตามอารมณ์นั้น ๆ ที่มาประสพ หมายเอาพระสัมมาสัมพุทธะท่านผู้รู้ชอบเอง ก่อนกว่าผู้อื่นในยุคนั้น ๆ

๒ ถ. ถ้าดังนั้น คริสตศาสนา ก็แปลว่า คำสั่งสอนของพระคริสต์หรือไครสัต ซึ่งเปนนามของพระเยซู มะหะหมัดศาสนาหรือศาสนามะหะหมัด ก็แปลว่าคำสั่งสอนของพระมะหะหมัด ซึ่งพวกที่นับถือๆว่าเปนผู้มาจากพระเจ้า แลศาสนาพราหมณ์ ก็แปลว่า

คำสั่งสอนของพวกที่ถือพระพรหม ว่าเปนพระเจ้าเช่นนั้นหรือ ฯ

๒ ต. คิดว่าคงเปนเช่นนั้น ฯ

๓ ถ. พระคัมภีร์ที่แสดงข้อความในศาสนาเหล่านั้นเกิดขึ้นอย่างไร ฯ

๓ ต. ในคริสตศาสนา แสดงว่า ท่านผู้เปนสาวกวิเศษในศาสนาเขียนขึ้นไว้ แลอ้างว่าเขียนขึ้นด้วยพระเจ้าดลใจให้เขียน ฯ ท่านผู้เขียนนั้นหลายคนด้วยกัน ต่างคนก็ต่างเขียน แลต่างคนก็อ้างว่าพระเจ้าดลใจให้เขียนเหมือนกัน แต่ข้อความก็ไม่ลงกันบ้าง ฯ ส่วนศาสนามะหะหมัดนั้น ดูเหมือนแสดงว่า พระมะหะหมักฝันไปว่า พระอ้าหล่ามาบอกว่าพระคัมภีร์อันศักดิ์สิทธิ์นั้น ฝังอยู่ที่ตำบล ๑ พระมะหะหมัดจึงให้ขุดขึ้นมา ฯ ส่วนพระพุทธศาสนาแสดงว่า ตั้งแต่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมสั่งสอนพระสาวกได้ฟังแล้วจำ ๆ ไว้ ภายหลังพระอานนท์พุทธอุปัฏฐากได้ทูลขอพรแต่พระพุทธเจ้าว่า ถ้าได้

ทรงแสดงธรรมอันใดในที่ลับหลังพระอานนท์ ขอให้โปรดทรงแสดงธรรมนั้นแก่พระอานนท์อีกคราว ๑ พระพุทธเจ้าก็ทรงรับ เพราะฉนั้น พระอานนท์จึงจำพระพุทธศาสนาส่วนพระธรรมไว้ได้ ถึงพระสาวกอื่น ๆ ก็ทรงจำไว้ได้ แต่ไม่มีชื่อปรากฏเหมือนพระอานนท์ ฯ เมื่อพระพุทธเจ้านิพพานแล้ว พระมหาเถระเกรงว่าพระพุทธศาสนาจะฟั่นเฟือน จึงพร้อมกันช่วยกันตรวจตรา ร้อยกรอง เข้าเปนระเบียบเรียกสังคายนา เปนคราว ๆ มา จนถึงจารึกลงในใบลานที่ลังกาทวีป ฯ ศาสนาพราหมณ์ก็มีพระคัมภีร์แต่ใครจะเปนผู้เรียบเรียงคนแรก และจะได้อ้างว่าพระเจ้ามาบอกให้เรียบเรียง หรือเรียบเรียงขึ้นได้อย่างไร ข้าพเจ้าไม่ทราบ ฯ

๔ ถ. ข้อความในศาสนาเหล่านั้น กับข้อความในพระพุทธศาสนาเหมือนกันหรือต่างกันอย่างไร ฯ

๔ ต. ค่อนข้างจะเกินสามารถที่จะตอบให้ถูกต้องเรื่องศาสนาต่าง ๆ ได้ เพราะข้าพเจ้าไม่ได้เรียน

ศาสนาเหล่านั้น ถึงพระพุทธศาสนา ก็ไม่กล้าที่จะแสดงว่าเปนผู้รู้ผู้เข้าใจตลอด ส่วนที่ได้พูดไป ก็ตามแบบแผนที่ท่านได้แสดงไว้ แลที่ได้พบปะได้ศึกษาบ้างเท่านั้น ที่ยังไม่ได้ศึกษาให้เข้าใจแลยังไม่ได้พบยังมีอีกมาก เพราะฉนั้น จะตอบให้ถูกตลอด คงไม่ได้ฯ

๕ ถ. จงตอบตามเค้าความแลความเข้าใจ พอได้ความเถิด ที่ไม่เข้าใจ ก็จงยกไว้ ฯ

๕ ต. ถ้าเช่นนั้น ก็พอได้ แต่ก็ยังไม่รับรองคำที่ตอบนั้นว่าจะถูกต้องตลอด ฯ

เข้าใจว่า คริสตศาสนา ศาสนามะหะหมัด แลศาสนาพราหมณ์หรือพรหม ถึงมีพระนามพระเจ้าต่าง ๆ กัน คือ คริสตศาสนา แสดงว่าพระเยโฮวาเปนพระเจ้า ศาสนามะหะหมัดแสดงว่าพระอ้าหล่าเปนพระเจ้า ศาสนาพราหมณ์กล่าวว่าพระพรหมหรือพระศิวะหรือนารายน์ด้วยเปนพระเจ้า แต่เค้าความก็คงเปนรอยเดียวกัน คือ แสดงยืนยันว่า พระเจ้านั้น ๆ เปนผู้สร้างโลกสร้างมนุษย์สร้างสัตว์ต่าง ๆ

ตลอดถึงสิ่งที่ไม่มีวิญญาณเช่นภูเขาต้นไม้เป็นต้น และคอยปกครองรักษาให้สิ่งที่ท่านสร้างเปนไปโดยเรียบร้อยคอยลงโทษผู้ทำผิด ด้วยทรงบันดาลให้ถึงความทุกข์ต่าง ๆ คอยบำเหน็จรางวัลแก่ผู้ทำชอบถูกพระหฤทัยพระเจ้า ด้วยทรงบันดาลให้ได้สิ่งที่ประสงค์สำเร็จหรือได้ความสุขสำราญ ในปัจจุบันบ้าง ให้ไปตกนรก หรือให้ขึ้นสวรรค์ในเมื่อตายแล้วบ้าง โปรดคนที่นับถือแลอ้อนวอนพระองค์ กริ้วหรือเกลียดคนที่ไม่นับถือพระองค์ ถ้าคนที่นับถือพระองค์ไปเบียดเบียฬข่มเหงพวกถือศาสนาอื่น เช่นฆ่า ทำร้ายร่างกาย หรือทำลายทรัพยสมบัติของเขา หรือแย่งเอาเสีย พระองค์ก็โปรด ผู้ทำเช่นนั้นไม่ผิด พระองค์ทรงโปรดให้ขึ้นสวรรค์ไปอยู่กับพระองค์ เหตุการณ์อไรที่เปนไปต่าง ๆ เช่นโรคภัยไข้เจ็บหรือฝนตกฟ้าร้องน้ำมากน้ำน้อยเปนต้น ก็ว่าเปนเพราะพระเจ้าทรงบันดาลทั้งนั้น ๆ พระเยซูคริสต์เปนผู้มาจากหรือมาแทนพระเยโฮวา พระมะหะหมัดมาจากหรือมาแทน

พระอ้าหล่าส่วนในศาสนาพราหมณ์ว่า พระพิษณุเปน เจ้าได้อวตารมาเปนคนบ้างสัตว์บ้าง เพื่อปรายปรามผู้ทำผิดหลายคราว ๆ ส่วนในพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าไม่ทรงแสดงเรื่องโลกหรือการสร้างโลกเลย ทรงแสดงแต่สุขทุกข์แลเหตุแห่งสุขแลทุกข์มีประการต่างๆ ให้ผู้ฟังใช้ปัญญาตรองตามโดยเหตุแลผล ให้ได้ความรู้ความเข้าใจด้วยตนเอง แล้วจึงเชื่อ ไม่ได้ทรงบังคับกดขี่ให้เชื่อ ด้วยไม่รู้ไม่เข้าใจ แลทรงแสดงว่า ความดีหรือความชั่ว ตนเองทำแก่ตนเอง พระองค์เปนแต่ผู้บอกหนทางให้ดำเนิรเท่านั้น แลจะตกนรกหรือขึ้นสวรรค์ ก็เพราะกรรมที่ตนทำไว้ส่งไป พระองค์ไม่ได้เกลียดโกรธใครหรือรักใคร แต่มีพระกรุณาหวังสุขประโยชน์แก่เขาทุกถ้วนหน้า ถึงคนผู้นับถือพระองค์ถือพระศาสนาของพระองค์ ไปข่มเหงเบียดเบียฬคนถือศาสนาอื่นตลอดถึงสัตว์ ก็คงเปนบาปทั้งนั้นเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เปนไป ก็เปนไปตามเหตุแลผลแลตามธรรมดา พระองค์ไม่ได้เปนผู้มาแทนใคร

หรือมาจากพระเจ้าองค์ใด ๆ เมื่อก่อนแต่ตรัสรู้ พระองค์ก็เปนบุถุชน แต่อาศัยพระสติแลพระปัญญา จึงได้ตรัสรู้จริงเห็นจริงขึ้น ฯ ในศาสนามะหะหมัดแสดงว่าคนที่เกิดมาแล้ว จะเปนอย่างไรต่อไป และจะตายอย่างไร เมื่อไร ก็มีประวัติลิขิตไว้ที่พระแท่นหินอันใหญ่โตของพระอ้าหล่าบนสวรรค์เสร็จแล้ว ใครจะเปนอย่างไรผิดไปจากลิขิตที่พระแท่นนั้นไม่ได้เปนอันขาด ถึงในศาสนาพราหมณ์ก็ดูเหมือนจะมี เรียกว่าพรหมลิขิต แต่ดูเหมือนหมายเอากำหนดที่สุดชีวิตและจะจดไว้ที่ไหนไม่ทราบ ฯ

๖ ถ. ถ้าพระเจ้านั้น ๆ ได้ทรงสร้างสัตว์แลมนุษย์ตลอดถึงสิ่งต่าง ๆ แลคอยทรงบันดาลให้เปนไปตามพระประสงค์ พระองค์ทรงสร้างท่านผู้เปนศาสดาในศาสนาอื่น ให้เปนฆ่าสึกแก่พระองค์ทำไม เพราะพระองค์ไม่ทรงทราบหรือเพราะมีพระประสงค์เช่นนั้น ถ้าเพราะไม่ทรงทราบ ก็ต้องแปลว่าเขลา ถ้าเพราะมีพระประสงค์เช่นนั้น ทำไมจึงลงโทษคนที่ถือศาสนาของศาสดาอื่นที่พระองค์เองทรงสร้าง ด้วยมี

พระประสงค์เช่นนั้น ให้ไปตกนรกหมกไหม้เล่า จะเปนยุกติธรรมอย่างไร ฯ

๖ ต. บางศาสนาพวกถือศาสนานั้นกล่าวว่า พระเจ้าผู้สร้างไม่มีพระประสงค์เช่นนั้นดอก เมื่อทรงสร้างก็มีพระประสงค์จะให้มนุษย์ที่พระองค์ทรงสร้างนับถือจำเพาะพระองค์ แต่เพราะถูกผีปิศาจ ผู้เปนสัตรูของพระเจ้าแกล้งบันดาลดลใจให้คิดผิดเห็นผิดไป คนนั้นๆ บางคนจึงไปตั้งตัวเปนศาสดาขันแข่งกับพระองค์ บางคนไปนับถือศาสนานั้น ๆ นอกจากพระองค์ เมื่อเช่นนี้ พระองค์ก็ต้องลงโทษให้ไปตกนรกเปนต้น ฯ

๗ ถ. ถ้าเช่นนั้น พระองค์ทรงสร้างผีปิศาจมาทำไม เพื่อให้เปนฆ่าศึกแก่พระองค์หรือ ฯ

๗ ต. เขาอ้างว่าผีปิศาจนั้น เมื่อแรกก็เปนเทวดาอยู่ในพวกพระเจ้า แต่ไปทำผิดเข้า ถูกพระเจ้าขับไล่เสียจากพวก จึงไปเปนผีปิศาจคอยแกล้งพระเจ้าบันดาลดลใจคนที่พระเจ้าสร้างให้เห็นผิดถือผิดไปต่าง ๆ ฯ

๘ ถ. ถ้าเช่นนั้น เมื่อพระเจ้าสร้างเทวดาผู้จัก ทำผิด แลจักต้องถูกพระเจ้าขับไล่ไปเปนปีศาจนั้น พระองค์ไม่รู้หรือ ถ้าไม่รู้ก็เขลาอีก ถ้ารู้ก็ทรงสร้าง ทำไม แลก็ว่าพระเจ้าทรงอำนาจบันดาลให้สิ่งที่ พระองค์สร้างแลเหตุการณ์ต่าง ๆ เปนไปได้ตามพระ ประสงค์ทั้งหมด ทำไมจึงไม่ทรงบันดาลให้ผีปีศาจ นั้นสาบสูญไปเสีย หรือเอาไปตกนรกเสีย จะได้ไม่ อยู่คอยเปนฆ่าศึกแก่พระเจ้า หรือพระเจ้าหมดอำนาจ สู้อำนาจของปีศาจที่พระองค์สร้างเองไม่ได้ จึงไพล่ ไปลงโทษคนที่ผีปีศาจบันดาลดลใจแทน เหมือนดัง คนมีลูกเด็ก ๆ ยังไม่รู้จักผิดไม่รู้จักชอบอยู่ในปกครอง ตัวเองไม่คอยแนะนำสั่งสอน แต่กลับปล่อยให้คนที่ ฉลาดในการล่อลวงมาคอยล่อลวงให้ทำผิด ครั้น เด็กนั้นทำผิดก็ลงโทษเด็กต่าง ๆ แต่ไม่ทำอไรแก่ผู้ ล่อลวงที่เปนต้นเหตุเลย เช่นนี้ ท่านจะเห็นเปนยุกติ ธรรมไหม หรือพระเจ้าไม่มีกรุณาแก่คนที่ท่านสร้าง มานั้น ฯ

๘ ต. ข้าพเจ้าไม่ชำนาญในเรื่องนั้น ตอบไม่ได้ ฯ

๙ ถ ข้อนี้ยกไว้ก่อนก็ได้ ขอถามอีกว่า ในพงศาวดารของชาติต่าง ๆ เคยปรากฏว่า คนประเทศ ๑ ถือศาสนาที่อ้างว่ามีพระเจ้าผู้สร้างแลผู้บันดาลองค์ ๑ ยกกองทัพไปรบกับคนอีกประเทศ ๑ ผู้ถือศาสนาที่อ้างว่ามีพระเจ้าผู้สร้างแลผู้บันดาลอีกองค์ ๑ ต่างหาก บางคราวพวกที่ยกไปรบชะนะ ปราบพวกเจ้าของถิ่นที่ถือพระเจ้าองค์ ๑ ให้ยับเยินอยู่ในอำนาจ ตลอดถึงวิหารอันเปนที่ศักดิ์สิทธิ์ของศาสนาก็ป่นปี้ บางพวกเลยสาบสูญ บางคราวพวกเจ้าของถิ่นเดิมที่ถือศาสนา ๑ ต่างหาก รวบรวมกำลังได้กลับตีพวกที่รุกไปก่อนให้กลับพ่ายแพ้ บางคราวพวกที่เคยมีอำนาจมากกลับเสื่อมถอย เสียถิ่นดินแดนหลุดไปจากอำนาจ ชนชาติต่าง ๆ นั้น ถือศาสนาที่อ้างว่ามีพระเจ้าผู้สร้างต่างกันก็มี องค์เดียวกันก็มี บางคราวผู้เปนประธานในศาสนา ๑ ชักชวนคนหลายประเทศที่ถือศาสนาอย่างเดียวกันได้หลายแสน ยกไปรบกับอีกพวก ๑

ที่ถือศาสนาต่างกัน เพื่อจะแย่งเมืองศักดิ์สิทธิ์อันเปนที่เกิดของพระเจ้าหรือท่านผู้มาจากพระเจ้าที่คนนับถือ จากอำนาจของพวกต่างศาสนา แต่กลับถูกตีแตกกลับมา เปนหลายคราว เสียชีวิตคนที่นับถือพระเจ้าองค์นั้นตั้งแสนพร้อมทั้งทรัพยสมบัติ แต่ก็ไม่สำเหร็จ จะถือว่าพระเจ้าองค์ไหนบันดาลดลเล่า แลบางคราว ภัยต่าง ๆ เช่นแผ่นดินไหว ภูเขาไฟระเบิด น้ำท่วมกันดารอาหาร โรคต่าง ๆ แลการรบราฆ่าฟันกันเปนต้น เกิดขึ้นในประเทศของคนผู้ถือศาสนาที่อ้างว่าพระเจ้าทรงสร้าง แลทรงบันดาลนั้น ทำชีวิต แล ทรัพย สมบัติ ของคน ที่นับถือ แล อ้อนวอนพระเจ้า ให้เสียไปเปนอันมาก ยิ่งกว่าคนผู้ไม่นับถือพระเจ้านั้นเสียอีก บางคราวขึ้นใหญ่ที่ว่าพระเจ้าทรงบันดาลให้ปัญญา แก่คนที่นับถือพระองค์ทำขึ้นกลับยิงวิหารอันศักดิ์สิทธิ์ที่สร้างขึ้นสำหรับพระเจ้านั้นพังทลายป่นปี้หมดดังนี้ จะให้เห็นว่าพระเจ้าองค์ไหนโปรดบันดาลให้เปนไปเช่นนั้นเล่า พระเจ้าผู้สร้าง

แลทรงบันดาลได้ตามพระประสงค์ ไม่ทรงพระกรุณาแก่คนที่ท่านสร้างแลนับถือท่านหรือ จึงสร้างมาแล้วก็ทำเล่นต่าง ๆ หรือทรงเห็นเปนสนุก ฯ อนึ่งมนุษย์ที่พระเจ้าทรงสร้างมานั้น ก็ไม่เสมอกัน บางคนยากจนขัดสนเต็มที บางคนพอทำพอกิน บางคนมั่งมีล้นเหลือ บางคนโง่ บางคนฉลาด บางคนรูปร่างดี บางคนรูปร่างเลวซาม เปนต้น พระเจ้าไม่ทรงพระกรุณาโปรดมนุษย์ที่พระองค์ทรงสร้างมา เสมอกันดอกหรือ หรือเลือกที่รักที่ชัง ฯ คนที่ยากจนขัดสนจนถึงต้องอดตายแลฆ่าตัวตายเพราะอดก็มี คนเช่นนี้ พระเจ้าทรงสร้างมาทำไม ถ้าไม่สร้างมา จะดีกว่า เขาจะได้ไม่ลำบาก คนเช่นนี้ จะให้เขาขอบพระคุณพระเจ้าผู้สร้างหรืออย่างไร ฯ

๙ ต. ท่านถามมากมายนัก ข้าพเจ้าตอบไม่ได้ แลขอหยุด อย่าถามเรื่องในศาสนาอื่นต่อไปเลย ถ้าต้องการจะทราบ จงไปถามท่านผู้รู้ผู้ชำนาญในศาสนานั้น ๆ เถิด หรือจะอ่านดูข้อความในหนังสือ

แสดงกิจจานุกิจด้วยก็ได้ ถ้าจำเพาะศาสนาคริสเตียน ควรดูคำเล็กเจ้อร์ของนายพันเอกอิงเกอร์โซล ชาว อเมริกา ท่านผู้หนึ่งได้แปลเปนภาษาไทยไว้ก็มี ฯ

๑๐ ถ. ถ้าเช่นนั้น สนทนากันในเรื่องพระพุทธ ศาสนาเถิด พระพุทธเจ้านั้นรู้อไรแลรู้อย่างไร จึง เปนผู้ตื่นอยู่ ไม่หลง ฯ

๑๐ ต. การรู้นั้น จะมีรสชาดหน้าตาเปนอย่างไร แน่เกินความสามารถที่จะแสดงให้จะแจ้งได้ เพราะ เรารู้ไม่ถึง เหมือนดังคนที่ได้กินของมีรสอร่อยสิ่ง หนึ่งย่อมรู้จักรสของนั้นจำเพาะตัว คนอื่นที่ยังไม่ได้กิน จะรู้ด้วยไม่ได้ ต่อเมื่อใครได้กินด้วย จึงรู้ได้จำเพาะ ผู้กินนั้นอีก แต่ถ้าแสดงตามแบบที่ท่านแสดงไว้ ก็ คือญาณทั้ง ๓ คือ ปุพเพนิวาสานุสสะติญาณ รู้ระลึก ได้ถึงขันธ์อันสืบต่อกันที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อน ๑ จุตูปะปาตญาณ รู้จุติแลเกิดขึ้นของสัตว์ทั้งหลาย ๑ อาสะวักขะยะญาณ รู้สิ้นอาสะวะกิเลส ๑ หรือรู้ปฏิจจะ สะมุปบาท ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น หรือรู้อริยสัจจ ๔

แต่โดยความก็อย่างเดียวกัน ๆ การตรัสรู้แลผลของการตรัสรู้ก็อย่างเดียวกัน คือรู้ธรรมดาแลหมดกิเลสที่หมักหมมดองอยู่ในสันดาน หายความตื่นเต้น จึงเปนผู้ตื่นอยู่เสมอ เพราะไม่หลงยินดียินร้ายไปตามอารมณ์นั้น ๆ ที่มาประสพ เหมือนคนตื่นจากฝันแล้วไม่หลงเชื่อเรื่องราวต่าง ๆ ที่ฝันเห็นในเวลายังไม่ตื่นฉนั้น ๆ คนนอนหลับฝันเห็นเรื่องราวต่าง ๆ ย่อมยินดีในเวลาที่ฝันเห็นว่าได้ประสพอารมณ์ที่ดี ย่อมยินร้ายเสียใจเสร้าโสก โกรธแค้น หวาดกลัว ในเวลาที่ฝันเห็นว่าได้ประสพอารมณ์ที่ไม่ดีต่าง ๆ ย่อมเฉย ๆ ในเมื่อฝันเห็นว่าได้ประสพอารมณ์ที่เปนกลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่ว แต่ก็หลงยึดว่าเปนการจริงทั้งนั้น ต่อเมื่อตื่นขึ้นรู้สึกตัว รู้ว่าฝัน จึงหายหลงหายยึด ไม่ยินดียินร้ายไปตาม แต่บางคนถึงตื่นแล้ว ก็ยังระลึกไปตามให้เกิดความยินดียินร้ายขึ้นอีกบ้าง แต่อย่างไร ๆ ก็คงเห็นว่าการที่ฝันเห็นมาแล้วไม่ใช่จริงอยู่นั่นเอง ข้อนี้ฉันใดผู้ไม่รู้ตามเปนจริง ย่อมเห็น รูปบ้าง เสียงบ้าง

กลิ่นบ้าง รสบ้าง โผฏฐัพพะบ้าง เรื่องที่ใจนึกบ้าง ว่าเปนจริงเปนการจริง แลยินดีในเมื่อได้ประสพอารมณ์ที่ดี ยินร้ายเสียใจโกรธแค้นหวาดกลัวในเมื่อได้ประสพอารมณ์ที่ไม่ดี เพราะเห็นเปนจริงแลยึดถือมั่น ส่วนท่านผู้รู้นั้นไม่เห็นเช่นนั้น ท่านเห็นว่าอารมณ์นั้น ๆ ที่มาประสพไม่เปนจริงเปนจังทั้งนั้น เกิดขึ้นชั่วคราวแล้วก็ดับไป แล้วก็เกิดขึ้นใหม่ วนเวียนกันอยู่เสมอ เปนธรรมดา ไม่ยึดถือมั่น จึงเปนผู้ตื่นอยู่ เพราะไม่ฝันตื่น ๆ เห็นว่าเปนจริงเปนจัง ก็ฉันนั้น ๆ ท่านผู้ตื่นอยู่เช่นนั้นย่อมไม่มีเจตนาจะทำความชั่วทุจจริต ที่เปนไปเพื่อเบียดเบียฬตนเองแลผู้อื่นเลย แม้สักน้อยเดียว เพราะความหลง ที่เปนเหตุให้ทำเช่นนั้นไม่มี เสียแล้ว คนผู้ยังหลงอยู่ไม่ตื่นเท่านั้นแล จึงทำ ๆ การฝันในเวลาหลับนั้นไม่สู้สำคัญ เพราะไม่นานแลไม่ถึงกับจะทำร้ายผู้อื่นได้มาก ส่วนการฝันตื่น ๆ นั้นแลสำคัญนัก เพราะเปนไปนานมาก อาจไม่รู้จักตื่นตลอดชีวิตแลอาจทำร้ายแก่คนอื่นได้มากมาย เพราะฉนั้น คน

ช่างคิดในกาลก่อนบางคนจึงกล่าวว่า ความตื่นของชีวิตก็คือที่สุดของชีวิต หรือที่สุดของชีวิตก็คือความตื่นของชีวิต ก็ได้ แต่ข้าพเจ้าอยากจะกล่าวว่าถึงที่สุดของชีวิตอาจไม่เปนความตื่นของชีวิตก็ได้ ฯ ผู้หวังจะเปนใหญ่เปนโตในโลกมากบ้างน้อยบ้าง ก็เพราะฝันตื่น ๆ นั่นเอง ฯ ท่านผู้รู้ผู้ตื่นอยู่โดยชอบเองนี้แล ชื่อพุทธะหรือสัมมาสัมพุทธะ ท่านได้มีกรุณาเอ็นดูแก่คนอื่น จึงได้ยอมพร่าสุขส่วนตน แนะนำสั่งสอนคนอื่นให้ประพฤติดีประพฤติชอบ เพื่อได้ประสพสุขประโยชน์ตามสมควร คำสั่งสอนของท่านนั้น ชื่อว่าพระพุทธศาสนา ฯ

๑๑ ถ. พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ก่อนแต่ได้ตรัสรู้ พระองค์เปนคนอย่างไร แลเหตุใดจึงได้ตรัสรู้ ฯ

๑๑ ต. พระองค์เปนพระโอรสใหญ่ของพระเจ้าสุทโธทนศากยะขัตริย์ ผู้ครองกรุงกบิลพัศดุ์ พระนางเจ้ามายาเทวีเปนพระชนนี้ แต่พระชนนีทิวงคตเสียเมื่อประสูตพระโอรสได้ ๗ วัน พระนามเดิมว่าสิทธัตถะ

พระองค์ประกอบด้วยมหาบุรุษลักษณะงามพร้อม ถูกต้องตามตำราเก่า จนได้มีคำทำนายไว้ว่า ถ้าทรงครองฆราวาสสมบัติ จักได้เปนพระเจ้าจักรพรรดิราชมีอำนาจปกครองประชาชนโดยธรรม ตลอดทวีป ถ้าเสด็จออกทรงผนวช จักได้เปนพระศาสดาเอกในโลก ฯ พระราชบิดาได้ทรงทำนุบำรุงด้วยขัตติยกุมารบริหารเปนอย่างดี เมื่อมีพระชนมายุสมควรก็ได้ทรงจัดให้ศึกษาศิลปวิทยาในสำนักอาจารย์ที่ดีจนสำเร็จแล้วได้ทรงอภิเษกสมรสกับพระนางยโสธรา แต่คนมักเรียกว่าพิมพา ซึ่งเปนพระราชธิดาของพระเจ้ากรุงเทวะทะหะ มีปราสาทเปนที่เสด็จอยู่ ๓ องค์เพื่อให้เหมาะแก่ฤดูทั้ง ๓ มีนางบำเรอพรั่งพร้อมตลอดทั้งกลางวันกลางคืน จนพระชนมายุได้ ๒๙ มีพระโอรสด้วยพระนางยโสธราองค์ ๑ ทรงพระนามว่าราหุลถึงดังนั้น พระองค์ก็มิได้ทรงลุ่มหลงไปในกามสุขสมบัติที่สมบูรนั้น ทรงตระหนักพิจารณาความเปนไปของสิ่งทั้งปวงโดยเหตุและผลอยู่เสมอ ทรงดำริเห็นว่า

ความแก่ ความเจ็บ ความตาย เปนทุกข์มีประจำอยู่แก่สัตว์ที่เกิดมาทุกถ้วนหน้า สัตว์ที่เกิดมาแล้วต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย เหมือนกันหมด ไม่เลือกว่าจะเปนชนิดไหน เหมือนเชื้อที่ไฟเผา ในที่สุดก็คงเปนถ่านเถ้าเหมือนกันหมดฉนั้น แลทรงน้อมเข้ามาสู่พระองค์ว่า ถึงพระองค์เองก็เปนเช่นนั้นไม่พ้นไปได้ จึ่งทรงเบื่อหน่ายในความเปนอยู่แห่งพระองค์ ทรงหวังจะแก้ทุกข์เหล่านั้นที่มีแก่พระองค์ แลแก่คนอื่น จึ่งเสด็จออกทรงบำเพ็ญเพียรแสวงหาอุบายเปนเครื่องพ้นจากทุกข์เหล่านั้น ในชั้นต้นได้ทรงทดลองศึกษาในสำนักคณาจารย์ที่เขานิยมกันในเวลานั้น จนหมดความรู้ของอาจารย์แล้ว ก็ไม่สมพระประสงค์ จึ่งทรงหลีกไปบำเพ็ญทุกกะระกิริยา ทรมานพระกายให้ลำบากต่าง ๆ ที่เขานับถือกัน คืออดพระอาหาร กลั้นลมหายใจ ก็ไม่สำเหร็จอีก ภายหลังจึ่งทรงเลิกการทรมานพระกายเสีย ทรงบำเพ็ญเพียรทางใจโดยอุบายที่ชอบ จึ่งได้ตรัสรู้ธรรมอย่างยิ่งโดยถูกต้องไม่ผิด

พลาด ลำพังพระองค์องสมพระประสงค์ ได้ทรง เปล่งอุทานคาถา ถือเอาความว่า เมื่อใด ธรรมคือ ความรู้เหตุแลผล ปรากฏแก่ผู้มีเพียรเพ่งพินิจอยู่ ซึ่งเรียกว่าพราหมณ์ เมื่อนั้น ความสงสัยของท่าน ย่อมสิ้นไป (อธิบายว่า เหตุแลผลอาศัยกันเปนไป เมื่อเหตุยังเปนไปอยู่ ผลก็เปนไปอยู่ ถึงจะดับไป เพราะเหตุอย่าง ๑ ก็คงเกิดขึ้นใหม่เพราะเหตุอย่างอื่น วนเวียนกันไป เพราะยังไม่หมดเหตุทั้งสิ้น) ๑ ฯ เมื่อใด ธรรมคือความรู้การสิ้นไปแห่งเหตุ ปรากฏ แก่ผู้มีเพียรเพ่งพินิจอยู่ ซึ่งเรียกว่าพราหมณ์ เมื่อ นั้น ความสงสัยของท่านย่อมสิ้นไป (อธิบายว่าเมื่อ หมดเหตุทั้งสิ้นที่จะก่อผลต่อไปแล้ว ก็คงเหลือแต่ ผล เมื่อหมดผลของเหตุเก่า ไม่มีเหตุอื่นใหม่ที่ เปนผู้ก่อแล้ว ก็เปนอันหมดกัน) ๑ ฯ เมื่อใดธรรม คือเหตุแลผลแลการสิ้นเหตุทั้ง ๒ ประการนั้น ปรากฏ แก่ผู้มีเพียรเพ่งพินิจอยู่ ซึ่งเรียกว่าพราหมณ์ เมื่อนั้น ท่านย่อมกำจัดมารแลเสนาเสียได้ผ่องใสอยู่ เหมือน

พระอาทิตย์ยังอากาศให้สว่างไสวอยู่ฉนั้น ๑ ฯ เมื่อพระองค์ตรัสรู้แล้ว ทรงเห็นสัตวโลกยังหนาแน่นอยู่ด้วยกิเลส แต่พระธรรมที่พระองค์ได้บัลลุถึงละเอียดนัก จะทรงสั่งสอนให้ตรัสรู้ตามยากจึงทรงท้อพระหฤทัย แต่อาศัยพระกรุณาใหญ่ แลทรงสอดส่องเห็นสัตวโลก ที่มีกิเลสน้อยก็มีอยู่มากอาจตรัสรู้ตามได้ ส่วนผู้ที่ยังมีกิเลสหนามีปัญญายังอ่อนอยู่ ก็จักได้อบรมอินทรีย์ให้แก่ขึ้น เปนนิสสัยปัจจัยต่อไป จึ่งทรงตั้งพระหฤทัยที่จะทรงแสดงธรรมสั่งสอนสัตว์ แต่นั้น ได้เสด็จไปทรงแสดงธรรมสั่งสอนพระภิกษุ ๕ รูป ที่เรียกพระปัญจวัคคีย์เปนต้นไป ฯ คำสั่งสอนที่พระองค์ทรงแสดงนั้น ส่วนที่เปนความดีความชอบตามธรรมดา พระองค์ทรงแนะนำให้บำเพ็ญแต่ไม่บังคับเปนอาณา ถ้าใครบำเพ็ญตาม ก็ได้ประสพสุขประโยชน์ ตั้งแต่เบื้องต่ำจนถึงเบื้องสูง ตามสามารถย์ เรียกพระธรรม กฎข้อบังคับสำหรับหมู่ที่พระองค์ทรงบัญญัติ เพื่อปกครองคนที่ได้ความเชื่อ

ความเลื่อมใสแล้วบวชตามพระองค์ เรียกพระวินัย รวมทั้งสองอย่างนั้นเรียกว่าพระศาสนา ฯ ถ้าต้องการทราบให้ละเอียด จงอ่านดูในหนังสือพุทธประวัติ ตลอดถึงสังคีติ กถาเถิด ฯ

๑๒ ถ. พระธรรมกับพระวินัย อย่างไหนจะสำคัญกว่ากัน ฯ

๑๒ ต. จงคิดดูเองเถิด พระธรรมนั้น ข้าพเจ้าคิดว่ามี ๒ ประเภท คือเปนส่วนเหตุที่พึงปฏิบัติหรือดำเนิรตามเพื่อบัลลุผลที่ประสงค์ ๑ เปนส่วนผลที่พึงบัลลุถึง เพราะได้ปฏิบัติเหตุ ๑ ฯ ส่วนพระวินัยเปรียบเหมือนรั้วที่กั้น ๒ ข้างทาง เพื่อให้ผู้ปฏิบัติเดิรไปตามทาง ไม่ไถลออกไปจากทาง ถ้านับเข้าในธรรมทั้ง ๒ ประเภทก็เปนส่วนเหตุ แลพระวินัยนั้นเปนเครื่องรักษาหมู่ ทำคนในหมู่ผู้ประพฤติตาม ให้มีความประพฤติสม่ำเสมอกันเปนอันดี ฯ แต่ก็ยังมีบางท่าน อ้างใจบริสุทธิ์เปนใหญ่ไม่เอื้อต่อวินัย ส่วนข้าพเจ้าเห็นว่า จะเอามาปนกันไม่ควร เพราะพระวินัย

เปนกฎสำหรับหมู่ ทุก ๆ หมู่ที่ดีหรือแม้ไม่ดี ย่อมมีกฎสำหรับหมู่อยู่เปนพื้น เพื่อรักษาระเบียบให้ดี จะอ้างใจที่บริสุธเปนใหญ่เสียหมดอย่างธรรมะ ไม่ควร ถ้าจะถือเช่นนั้น การบัญญัติพระวินัยจะมีประโยชน์อไร ใครจะศึกษาพระวินัยทำไมเล่า อนึ่งสิกขาบทที่พระศาสดาทรงบัญญัติไว้ ถ้าจะถือใจบริสุธเปนใหญ่ก็ควรยกเว้นพระอรหันต์ผู้บริสุธถึงที่สุดแล้วทั้งหมด นี่ก็ไม่เช่นนั้น แม้พระอรหันต์ก็ต้องถือพระวินัยเปนหลักด้วย ๆ พระอนุรุทธเถระ แม้เปนพระอรหันต์แล้ว ไปนอนแรมคืนในเรือนร่วมกับมาตุคาม ในเมื่อยังไม่ได้บัญญัติสิกขาบทห้ามการอยู่เช่นนั้น พระศาสดายังทรงติแลทรงยกเปนเหตุบัญญัติสิกขาบทแก่ภิกษุ ห้ามการนอนในเรือนร่วมกับมาตุคามในราตรี เพราะเพื่อจะรักษาหมู่ภิกษุให้มีระเบียบเปนอันดี ไม่ให้อ้างเลศยกใจบริสุธขึ้นเปนข้ออ้าง ๆ แต่ถ้าเพียงแต่ประพฤติตามพระวินัยเท่านั้น ไม่มุ่งประพฤติธรรมเปนหลักหรือเปนเป้าที่มุ่งหมาย ก็จะได้อานิสงส์เพียงไม่ต้อง

เดือดร้อนใจเพราะไม่ประพฤติล่วงเท่านั้น ไม่ได้ความสงบจิตต์แลความรู้ซึ่งเปนผลของการประพฤติธรรม ฯ ลองนึกดู ถ้าพระศาสนาจะมีเพียงพระวินัยเท่านั้น แลพระวินัยนั้น ล้วนแสดงว่า ถ้าประพฤติล่วงข้อนั้น ๆ ต้องโทษอย่างนั้น ๆ ออกเรื่อยไป ถ้าประพฤติตามได้ตลอด ก็ได้อานิสงส์เพียงไม่เดือดร้อนใจเท่านั้นก็ไม่น่าจะมีใครมีแก่ใจสมัคมาบวชในพระศาสนานัก ฯ อนึ่งก่อนแต่ทรงบัญญัติพระวินัย ตามเรื่องก็มีปรากฏว่า ภิกษุได้บัลลุพระอรหัตต์เปนอันมากมาแล้ว เช่นพระปัญจวัคคิย์ แลพระปุราณชฎิล พันองค์เปนต้น แต่จะว่าท่านเหล่านั้นไม่มีศีลก็ไม่ได้ เพราะอริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งพระอริยบุทคลต้องบำเพ็ญก่อนจึงได้บัลลุอริยผล มีสัมมาวาจา กล่าวชอบ สัมมากัมมันตะ ทำชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ เปนส่วนศีลอยู่ด้วย ศีลนี้เปนศีลทางใจแท้ แต่ถ้าจะไม่มีพระวินัยอันเปนส่วนศีลอีกส่วนหนึ่ง เข้าช่วยเปนรั้วแล้ว หมู่ภิกษุจะอากูลสักปานใด เพราะผู้ที่เข้า

มาบวช ต่างชาติ ต่างสกุล ต่างชั้นกัน แลต่อ ๆ มา ก็ไม่ใช่จะมีสัทธาแลเลื่อมใส ตั้งใจปฏิบัติตามธรรม ตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุดเหมือนกันหมด แต่มีพระวินัยเปนรั้วอยู่แล้ว ยังมีภิกษุไม่ตั้งใจศึกษา แลที่ตั้งใจประพฤติล่วง ด้วยไม่ละอายแก่ใจ อยู่อีกกี่มากน้อย ฯ

๑๓ ถ. พระพุทธศาสนานั้นสอนอย่างไร ฯ

๑๓ ต. ส่วนพระธรรม สอนให้ใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นจริงด้วยใจ ตามเหตุผลก่อน จึงเชื่อแลปฏิบัติตาม ไม่ได้สอนให้หลับตาเชื่อโดยไร้เหตุผล เหมือนศาสนาอื่น ๆ จงดูในกาลามสูตร์ที่พระศาสดาทรงแสดงแก่กาลามชนเปนหลักเถิด แต่ถึงจะไม่ได้ตริตรองโดยเหตุผล ถ้าบุทคลได้ปฏิบัติตามโดยถูกต้องแล้ว ก็คงได้ผลดีอยู่นั่นเอง เพราะข้อปฏิบัติเหล่านั้นเปนการดี ไม่เปนไปเพื่อเบียดเบียฬตนแลคนอื่น ฯ

๑๔ ถ. พระพุทธศาสนาสอนเพื่อประโยชน์อะไร ฯ

๑๔ ต. ในชั้นแรกหรือโดยตรง สอนให้รู้ตามเปนจริง เพื่อเปนผู้ตื่นอยู่เสมอไม่หลง แลสิ้นทุกข์

ใจ อันเปนทุกข์อย่างสำคัญ เช่นธัมมะจักกัปปะวัตตนะสูตร แสดงปฏิปทา ข้อปฏิบัติที่ให้ดำเนิรถึงความสิ้นทุกข์ อนัตตะลักขณะสูตร แสดงลักษณะของอนัตตา อาทิตตะปะริยายะสูตร แสดงปริยายแห่งของร้อน เปนต้น ล้วนแสดงให้รู้เห็นตามเปนจริงทั้งนั้น ฯ แต่เพราะผู้ฟังมีปัญญาสามารถต่าง ๆ กัน บางพวกมีกิเลสมาก มีปัญญาน้อย มีอินทรีย์ยังอ่อน ไม่อาจรู้ตามได้ มีอยู่มาก ฟังไปก็เพียง พอ อบรมเท่านั้น ไม่ได้รับประโยชน์โดยตรง ก็จะเปล่าจากประโยชน์ไป พระศาสนาก็จักไม่เปนประโยชน์ทั่วถึงแก่คนทุกชั้น ฯ เพราะฉนั้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงทรงสั่งสอนตั้งแต่ประโยชน์เบื้องต้นถึงเบื้องปลาย รวมลงในประโยชน์ ๓ อย่าง คือ ประโยชน์ในปัจจุบบัน ๑ ประโยชน์ภายหน้า ๑ ประโยชน์อย่างยิ่ง ๑ ให้เหมาะแก่ชั้นของคน เปรียบเหมือนผู้ฉลาดเลือกสิ่งของให้แก่เด็กเล็ก เด็กใหญ่ และผู้ใหญ่ ตลอดถึงคนแก่ ให้ได้รับประโยชน์จากสิ่งของที่ให้นั้นทั่วถึงกัน ฯ

ทิฏฐธมมิกตถ ประโยชน์ในปัจจุบันนั้น ทรงสั่งสอนน้อย ได้ยกมาแสดงพอเปนตัวอย่าง ดังนี้

๑ อุฏฐานสมปทา ถึงพร้อมด้วยความหมั่นในการทำธุระตามหน้าที่ คือศึกษาเล่าเรียน หรือแสวงหาทรัพย์ หรือทำกิจการอันเปนหน้าที่ เปนต้น ในทางที่ถูก ฯ

๒ อารกฺขสมฺปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา คือรักษากิจการแลทรัพย์เหล่านั้น ไม่ให้เสื่อมเสียไปด้วยเหตุอันไม่สมควร ฯ

๓ กลยาณมิตตตา มีเพื่อนเปนคนดี คือไม่คบคนชั่ว ฯ

๔ สมชีวิตา เลี้ยงชีพตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ที่หามาได้ ๆ เปนต้น ฯ

สมฺปรายิกตฺถ ประโยชน์ในภายหน้า ก็ทรงสั่งสอนน้อย แต่ยังมากกว่าประโยชน์ในปัจจุบัน ได้ยกมาแสดงพอเปนตัวอย่าง ดังนี้

๑ สทฺธาสมฺปทา ถึง พร้อมด้วยความเชื่อ ด้วย

ได้ตริตรองตามเหตุแลผล เช่นซื้อว่าทำดีจักได้สุข ทำชั่วจักได้ทุกข์ คนที่ดีมีสุข ก็เพราะทำดีไว้ คนที่ชั่วมีทุกข์ ก็เพราะทำชั่วไว้ ฯ

๒ สีลสมฺปทา ถึงพร้อมด้วยศีล คือตั้งใจรักษากายวาจาให้ดี เว้นมุ่งเบียดเบียฬกัน กล่าวเพียงศีล ๕ คือ เว้นมุ่งล้างผลาญชีวิต แลทำร้ายร่างกายกัน ด้วยเจตนาร้าย อันเปนการเบียดเบียฬชีวิตแลร่างกายกันแลกัน ๑ ฯ เว้นตั้งใจถือเอาทรัพย์ของกันแลกัน ที่เจ้าของหวงไม่ยินยอมให้ อันเปนการเบียดเบียฬกันในทางทรัพย์ ๑ ฯ เว้นตั้งใจประพฤติผิดประเพณีในทางกามต่อกันแลกัน อันเปนการเบียดเบียฬข่มเหงกันในทางกาม ๑ ฯ เว้นตั้งใจหลอกลวงกันแลกันให้เข้าใจผิด อันเปนการเบียดเบียฬกันให้หลงเชื่อ ๑ ฯ เว้นดื่มของเมา คือสุราแลเมรัย อันเปน.หตุให้หลงสติ แลอาจทำผิดล่วงใน ๔ ข้อข้างต้น ๑ ฯ ศีลนี้แล ย่อมทำผู้ประพฤติตามให้เปนคน ตามธรรมของคน มีสุภาษิตเก่า

กล่าวไว้ว่า การกิน การนอน การกลัว เมถุน ของคนกับของสัตว์มีเสมอกัน, ธรรมะนั่นแลทำคนแลสัตว์ให้พิเศษยิ่งกว่ากัน คนที่ละธรรมเสียแล้ว ก็เสมอกับสัตว์ ฯ

๓ จาคสมฺปทา ถึงพร้อมด้วยการสละ คือสละสิ่งของ ๆ ตน แผ่เผื่อให้แก่ผู้อื่น เปนการเฉลี่ยสุขให้ตามสมควร ด้วยเมตตากรุณา แลสละให้แก่ท่านผู้มีคุณ เช่นมารดาบิดาเปนต้น เปนการบูชาคุณท่าน ตลอดถึงสละความชั่วที่เกิดขึ้นในสันดานเสีย ฯ

๔ ปญฺญาสมฺปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา คือฉลาดรอบรู้ความดีความชั่ว แลฉลาดปฏิบัติตนในความดี หลีกหนีจากความชั่ว โดยถูกต้อง ฯ เปนต้น ฯ

๑๕ ถ. รู้ได้แน่อย่างไรว่า การประกอบด้วยธรรม ๔ ประการนั้น เปนเหตุให้ได้ผลสุประโยชน์ในภายหน้า ฯ

๑๕ ต. การประกอบด้วยธรรม ๔ ประการนั้น เปนการดีหรือการชั่วเล่า จงตริตรองดูตามคลองธรรมเถิด ฯ

๑๖ ถ. ก็ต้องยอมรับว่าเปนการดี ฯ

๑๖ ต. พระพุทธศาสนาแสดงว่า ความทำดีเปนเหตุให้ผู้ทำถึงความสุข ความทำชั่วเปนเหตุให้ผู้ทำถึงความทุกข์ สัตว์ได้ดีหรือได้ชั่ว ก็เพราะกรรมที่ตนทำนั้นแลเปนเหตุ ไม่ใช่เพราะเพียงหวังแลอ้อนวอนพระเจ้าองค์ใดที่ไม่เห็นตัว ที่ตนนับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ให้ช่วย ถ้าเปนแต่เพียงหวังแลอ้อนวอนก็ได้สำเร็จแล้ว ต่างคนก็จักหวังอ้อนวอนเอาได้สมประสงค์หมด ใครจักไม่ได้อะไรหรือจักเสื่อมจากอะไรเล่า คนที่ ฯ ต้องการไปจากที่นี้สู่ที่โน้น แลหวังอ้อนวอนพระเจ้าที่ตนถือว่าศักดิ์สิทธิ์ ขอให้ช่วยให้สมประสงค์เท่านั้น แต่ไม่จัดการเดิรทางด้วยตนเอง จะไปถึงได้หรือไม่ แลคนที่ไม่ได้อ้อนวอนสิ่งใดให้ช่วย แต่ตนเองจัดการเดิรทางไป การไปถึงตำบลที่ตนประสงค์นั้น จะ

สำเหร็จได้หรือไม่ เท่านี้ก็แลเห็นได้ง่าย ๆ ถ้าจะอ้อนวอนควรอ้อนวอนบุทคลผู้มีกำลังมีอำนาจให้ช่วย หรือจะจ้างคนให้ห้ามไปก็ได้ อาจสำเหร็จได้ดีกว่าเสียอีก ๆ จะไปซัดเอาสิ่งที่ตนถือว่าศักดิ์สิทธิ์ ช่วยหรือไม่ช่วย อันไม่มีหลักฐานให้เห็นจริงได้แน่แท้นั้น สมควรหรือ ๆ อนึ่งธรรม ๔ ประการนั้น ย่อมเปนประโยชน์ในบั้จจุบันด้วย ๆ บุทคลถือศาสนาไหนก็ตาม ถ้าเว้นจากธรรม ๔ ประการนั้นแล้ว จึงความเจริญได้มีอยู่หรือ ๆ ในจุฬกัมมวิภังคสูตร พระศาสดาก็ได้ทรงแสดงว่า กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้เลวซาม แลให้ประณีตต่างกัน เปนข้อ ๆ ถือเอาความโดยย่อ ดังนี้ ๑ ความเปนผู้ฆ่าสัตว์ไม่มีกรุณา เปนเหตุให้อายุสั้น ความเปนผู้ไม่ฆ่าสัตว์มีกรุณา เปนเหตุให้อายุยืน ๆ ๒ ความเปนผู้เบียดเบียฬสัตว์ เปนเหตุให้มีอาพาธมาก ความเปนผู้ไม่เบียดเบียฬสัตว์ เปนเหตุให้มีอาพาธน้อย ๆ ๓ ความเปนผู้มักโกรธ มีความคับแค้นใจมาก เปน

เหตุให้มีผิวพรรณชั่ว ความเปนผู้ไม่โกรธ ไม่มีความคับแค้นใจ เปนเหตุให้มีผิวพรรณผ่องใส ฯ ๔ ความเปนผู้มีใจประกอบด้วยริษยาผู้อื่น เปนเหตุให้มีอานุภาพน้อย ความเปนผู้มีใจไม่ประกอบด้วยริษยาผู้อื่น เปนเหตุให้มีอานุภาพมาก ฯ ๕ ความเปนผู้ไม่จำแนกทาน เปนเหตุให้ยากจนอนาถา ความเปนผู้บริจาคทาน เปนเหตุให้มีโภคสมบัติมาก ฯ ๖ ความเปนผู้กระด้างถือตัว เปนเหตุให้เกิดในสกุลต่ำ ความเปนผู้ไม่กระด้างถือตัว เปนเหตุให้เกิดในสกุลสูง ฯ ๗ ความเปนผู้ไม่ไต่ถามท่านผู้มีปัญญา ไม่อยากรู้ เปนเหตุให้มีปัญญาน้อย ความเปนผู้ไต่ถามท่านผู้รู้ เปนเหตุให้มีปัญญามาก ฯ กรรมเหล่านี้ ไม่ใช่เพียงแต่จะให้ผลในภายหน้า ถึงในปัจจุบันนี้ ก็ย่อมให้ผลเหมือนกัน ทั้งส่วนที่ชั่วแลส่วนที่ดี ฯ ถ้าตรองดูให้ดีก็อาจเห็นจริงได้ ฯ

๑๗ ถ. สอนเพื่อประโยชน์อย่างยิ่งนั้น สอนอย่างไรเล่า

๑๗ ต. สอนให้รู้ตามเปนจริง ไม่ให้หลงคิดผิดเห็นผิดไปต่าง ๆ พระสูตรที่แสดงให้รู้เห็นตามเปนจริงนั้น มีมากมายเหลือที่จะนำมาแสดงให้หมดได้ แต่ถึงดังนั้น เราก็ยังรู้ตามไปไม่ตลอด เพราะยังมีปัญญาอ่อน มีอินทรีย์ยังไม่แก่กล้า ความไม่จริงหรือสิ่งที่ไม่จริง ปิดบังปัญญาเสีย จึงคิดเห็นสิ่งที่ไม่จริงเปนจริงไป แล้วหลงยึดถือตามความคิดเห็นนั้น เปนอันผันผื่น ๆ อยู่เรื่อยไป แลหลงรักบ้าง หลงชังบ้าง หลงโกรธบ้าง จนบางคราว ตนเองจะทำให้ถูกใจตนเองก็ไม่ได้ เช่นโลภ โกรธ หลง เรารู้แล้วว่าเปนส่วนชั่ว ไม่ต้องการจะให้เกิดขึ้น แต่ยังขึ้นโลภบ้าง โกรธบ้าง หลงบ้าง บางคราวโกรธตนเองก็มี นี้ก็เพราะไม่รู้เห็นตามเปนจริงนั้นเอง ฯ

๑๘ ถ. รู้เห็นอย่างไร จึงเรียกว่ารู้เห็นจริง ฯ

๑๘ ต. เปนอันเกิดสามารถที่จะตอบได้ ถ้าตอบก็ต้องตอบตามนัยแห่งพระบาฬี เช่นธัมมจักกัปปวัต

ตนะสูตร อนัตตลักขณะสูตร อาทิตตะปริยายะสูตร แต่จะเข้าใจถูกหรือไม่ ข้าพเจ้าไม่กล้ารับรอง เหมือนดังคนเรียนแผนที่ แต่ไม่ได้ไปเอง ก็คงรู้ตามแผนที่เท่านั้น ไม่รู้ความจริงแลอาจผิดพลาด ๆ ในธัมมจักกัปปวัตตะนะสูตร พระศาสดาทรงสแดงว่า ส่วนทั้ง ๒ คือ กามสุขัลลิกานุโยค การประกอบพัวพันอยู่ในกามสุข ๑ อัตตกิละมะถานุโยค การประกอบพัวพันอยู่ในการทำตนให้ลำบาก ๑ ทั้ง ๒ นี้ อันบัพพะชิตไม่ควรเสพ แลทรงสแดงว่า ข้อปฏิบัติอันมีในท่ามกลางไม่เกี่ยวส่วนทั้ง ๒ นั้น คือทางมีองค์ ๘ ประการ มีสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบเปนต้น มีสัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่นโดยชอบเปนที่สุด อันพระตถาคตรู้ยิ่งเองแล้ว ทำความเห็น ทำความรู้ เปนไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้พร้อม เพื่อความดับกิเลสแลทุกข์ ๆ ความเห็นอย่างไร เปนความเห็นชอบ จึงทรงสแดงต่อไปว่า ความรู้จักทุกข์

คือรู้จักว่า ชาติ ความเกิด ชรา ความชุดโซม **มรณ** ความตาย เปนทุกข์ประจำอยู่เสมอ ความไม่สบายกาย เปนทุกข์เกิดขึ้นบางคราว นี้เปนสภาวทุกข์ ทุกข์เหล่านี้ มีประจำแก่ขันธ์ ถ้าขันธ์มี ทุกข์เหล่านี้ก็ต้องมี ความโสก ความคร่ำครวญ ความเสียใจ ความคับแค้นใจ ๔ นี้เปนทุกข์เพราะกิเลส ถ้ากิเลสไม่มี ทุกข์เหล่านี้ก็ไม่มี ทุกข์ ๔ อย่างนี้ ย่นลงเปน ๒ คือ ประสพกับส่วนที่ไม่เปนที่รัก ๑ พรัดพรากจากส่วนอันเปนที่รัก ๑ ทุกข์ ๒ อย่างนี้ ย่นลงคงเปน ๑ คือปราถนาไม่ได้สมหวัง แต่โดยย่อก็ขันธ์นั่นเอง เปนทุกข์ เพราะขันธ์ถูกชาติ ชรา มรณ แลทุกข์เผาผลาญอยู่เสมอ ไม่มีใครแก้ได้ ฯ รู้จักเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์ คือรู้จักว่า ความดิ้นรนทยานอยาก ที่เรียกว่าตัณหา ๓ ประการ คือ อยากได้ ๑ อยากมีอยากเปน ๑ อยากไม่ได้ไม่มีไม่เปน ๑ ฯ รู้จักว่า ความดับตัณหานั้น เปนความดับทุกข์ ฯ รู้จักว่า ข้อปฏิบัติมีองค์ ๘ ประการ เปน

เครื่องถึงความดับทุกข์ ฯ นี้เรียกว่าอริยสัจจ์ ฯ รู้ว่าทุกข์ ควรกำหนดรู้ ไม่ใช่ละ) เหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์ คือตัณหา ควรละ ความดับทุกข์ (ด้วยดับตัณหา) ควรทำให้แจ้ง ข้อปฏิบัติเปนเครื่องถึงความดับทุกข์ (ด้วยดับตัณหา) ควรทำให้เกิด นี้เรียกว่ารู้กิจที่ควรทำ (ในอริยสัจจ์) ฯ เมื่อรู้เช่นนี้ พระองค์ (พระสัมมาสัมพุทธะ) ก็ได้ทรงทำเสร็จ จนรู้ว่า ทุกข์ พระองค์ได้กำหนดรู้แล้ว เหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์ พระองค์ได้ทรงละเสียแล้ว ความดับทุกข์ พระองค์ทำให้แจ้งแล้ว ข้อปฏิบัติเปนเครื่องถึงความดับทุกข์ พระองค์ทรงทำให้เกิดแล้ว นี้เรียกว่า รู้ว่าทำเสร็จแล้ว ฯ ญาณจักษุได้เกิดขึ้นแก่พระองค์ ในธรรมเหล่านี้ พระองค์ไม่ได้ยินไม่ได้ฟังมาก่อน ฯ นี้กล่าวโดยย่อ ฯ ค่อนข้างเข้าใจยาก ข้าพเจ้าไม่รับรองว่าจะเข้าใจ แต่ถ้าจะให้เข้าใจดี จงดูในธัมมจักกัปปวัตตนะสูตร ที่ท่านแสดงโดยพิสดารเถิด ฯ

๑๙ ถ. เรื่องเกิดแก่เจ็บตาย พระองค์ได้ทรง

เห็นมาก่อนแต่ตรัสรู้ จนถึงเปนเหตุให้เบื่อหน่าย จึงเสด็จออกทรงผนวชไม่ใช่หรือ ไฉนจึงว่า พระองค์ไม่ได้ยินไม่ได้ฟังมาก่อนเล่า ฯ

๑๙ ต. พระองค์ได้ทรงเห็นมาก่อนจริง แต่ทรงเห็นผิดกัน ก่อนนั้นทรงเห็นว่า ความเกิดมีมาเสียแล้ว ความแก่ยังไม่มี หรือกำลังมี ความตายก็ยังไม่มี แต่จักมีมาข้างหน้า จึงทรงเบื่อหน่ายแลคิดหนี ส่วนที่ทรงแสดงตอนนี้ ทรงเห็นว่า ความเกิดก็กำลังมี ความแก่ก็กำลังมี ความตายก็กำลังมี มีอยู่เสมอทุกขณะ แต่สามัญชนไม่เห็น เห็นแต่ลักษณะที่ปรากฏขึ้น เมื่อเกิดแล้ว แก่แล้ว ตายแล้ว ฯ พึงเห็นตัวอย่างเช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ที่เกิดขึ้นแล้ว แปรไปเปลี่ยนไปไม่คงที่ นี้คือแก่ ที่ร่วงไปหลุดไป หรือสึกหรอไป นี้คือตาย ที่งอกแทนขึ้นมาใหม่ นี้คือเกิด วน วียนกันอยู่ดังนี้เสมอ ถ้าไม่เช่นนี้ เท้าของเราที่เดิรอยู่เสมอ น่าจะสึกเข้าไปถึงเข่าหรือกว่าเสียอีก ถึงนามธรรม คือเวทนา สัญญา

สังขาร วิญญาณ ก็เกิดขึ้นแปรไปแลดับไป แล้วก็เกิดขึ้นใหม่ วนเวียนกันอยู่เช่นนั้นเสมอ เมื่อเห็นเปนธรรมดาอยู่เช่นนี้ จะเบื่อหน่ายคิดหนีไปอย่างไร ถ้าจะหนี ก็ต้องอย่าให้มีขันธ์ ถ้าขันธ์อันเปนเหมือนเชื้อไม่มีแล้ว ชาติ ชรา มรณ แลทุกข์ อันเปนเหมือนไฟเผา ก็ไม่มีเอง ฯ

๒๐ ถ. ทำอย่างไร จึงจะไม่ให้มีขันธ์ได้เล่า ฯ

๒๐ ต. ขันธ์นี้เปนผลของกรรมเก่า มีชาติเปนต้นเหตุ ถ้าหมดเหตุแล้ว ผลก็หมดไปเอง พระพุทธศาสนาสอนไม่ให้ยึดถือมั่นว่า เปนของเรา หรือเราเปน หรือเปนตัวตนจริง ๆ ของเรา ฯ

๒๑ ถ. ทำไมจึงไม่ให้ยึดถือเล่า ถ้าไม่ยึดถือขันธ์แล้ว จะยึดถืออะไรเล่า ฯ

๒๑ ต. เพราะขันธ์ไม่ใช่ของจริง เปนแต่เพียงอาการ เราคิดเห็นผิดไป ไปยึดถือเอาเปนจริงเปนจัง ด้วยไม่รู้ จึงต้องยุ่งอยู่กับขันธ์ ฯ พระพุทธศาสนาสอนให้ปล่อยวาง ไม่ให้ยึดมั่นอไร ๆ ฯ

๒๒ ถ. บางท่านเห็นว่า คนตายแล้วไปเกิดอีก บางท่านเห็นว่า ตายแล้วก็เปนอันสูญกัน เพราะมองไม่เห็นว่าอะไรไปเกิด เราจะควรเห็นอย่างไรในข้อนี้ ฯ

๒๒ ต. ปัญหาเรื่องนี้ ไม่ใช่พึ่งมี ถึงแต่ก่อนครั้งพุทธกาลหรือก่อนกว่านั้น ก็เคยมีมาแล้ว บัดนี้ก็กำลังมี แลต่อไปข้างหน้า ก็เชื่อว่า จักมีอีก แลท่านอ้างว่าเปนปัญหา ที่ พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรโดยตรง เรียกว่าอพยากตปัญหา เพราะฉนั้น ถ้าจะพูดก็ต้องพูดกันตามความเห็น แต่ก็ต้องอาศัยหลักพระพุทธศาสนาเปนเครื่องอ้างช่วย แต่ก็อาจผิดได้ ฯ

๒๓ ถ. ในบางพระสูตรเช่นกรณียากรณียสูตรเปนต้น แสดงว่า พระศาสดาตรัสว่า เมื่อกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ซึ่งเปนกรรมไม่ควรทำอันบุคคลทำเข้า เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ผู้ทำย่อมเข้าถึงอบาย ทุคคติ วินิบาต นิริยะ แลว่า

เมื่อกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ซึ่งเปนกรรมที่ควรทำ อันบุทคลทำเข้า เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ผู้ทำย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ดังนี้ มีอยู่เปนหลายพระสูตร ทำไมจึงว่า พระพุทธเจ้าไม่พยากรเล่า ฯ

๒๓ ต. นี่ก็เปนการยากที่จะวินิจฉัย เพราะความในพระสูตรแย้งกันอยู่เช่นนี้ ฯ แต่น่าจะสันนิฏฐานว่า ถ้าพระศาสดาทรงแสดงสั่งสอนเองไม่เกี่ยวแก่การปรารภความเห็นของเจ้าลัทธิอื่น ซึ่งต้องเถียงกันเปนเหตุ พระองค์ก็ทรงแสดงว่า ผู้ประกอบด้วยทุจริต เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมเข้าถึงทุคคติ ผู้ประกอบด้วยสุจริต เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมเข้าถึงสุคติ เช่นในกรณียากรณียสูตรเปนต้น ฯ แต่ถ้ามีผู้ทูลถาม เกี่ยว แก่การ ปรารภ ความเห็นของเจ้าลัทธิอื่น ซึ่งต้องเถียงกันเปนเหตุ พระองค์ก็ไม่ทรงแสดง เพราะถ้าแสดงก็จะเปนการแย่งกับความเห็นของเจ้าลัทธิอื่น เปนอันยกพระองค์และข่มผู้อื่น

ซึ่งเปนข้อที่พระศาสดาไม่ทรงทำ แต่เจ้าลัทธิผู้เปนคณาจารย์อื่น ๆ ใช้กันอยู่เปนพื้น ผู้ฟังก็ไม่อาจรู้ว่าข้างไหนผิดข้างไหนถูก ดังพวกกาลามชนได้เคยสงสัยมาแล้ว จึงทูลความนั้นแด่พระศาสดา ฯ ถ้าพระองค์ทรงแสดงธรรม ชี้เหตุ ชี้ผล ให้ผู้ฟังเข้าใจเองแล้ว ผู้ฟังก็รู้ได้ด้วยตนเอง พระองค์ไม่ต้องทรงบอก ฯ แต่จะว่าพระองค์ไม่ทรงทราบหรือทรงทราบแต่ไม่ทรงแสดง เพราะทรงเห็นว่าตายแล้วสูญ ก็ไม่ควรพึงเห็นตัวอย่างเช่นเรื่องพระสุภัททะมาทูลถามถึงคณาจารย์เจ้าลัทธิว่า ได้ตรัสรู้ยิ่งตามปฏิญญาของตน ๆ ทั้ง ๖ หรือไม่ได้ตรัสรู้ หรือตรัสรู้แต่บางพวก พระองค์ทรงห้ามเสียไม่พยากร แต่ทรงแสดงธรรมให้ฟัง พระสุภัททะก็เข้าใจได้เอง ฯ ได้ยินว่าความเห็น ๑๐ อย่างซึ่งเรียกอันตคาหิกะทิฏฐิ มีเห็นว่าตายเกิดตายสูญอยู่ในนั้นด้วยเปนความเห็นของเจ้าลัทธิที่เปนคณาจารย์พวก ๑ ๆ เมื่อมีผู้ทูลถามปรารภทิฏฐิเหล่านั้น พระองค์จึงไม่ทรงพยากร ฯ อนึ่งถ้าทรงเห็นแน่ว่า

ตายสูญ ก็ไม่จำต้องทรงแสดงธรรมที่ละเอียดลึกซึ้ง อันเปนธรรมชั้นสูงให้ผู้ฟังโดยมากเข้าใจแลปฏิบัติตามได้ยาก ทรงแสดงแต่เพียงไม่ให้เบียดเบียฬกันแลกันรักษาชีวิตให้เปนไปพอเปนสุขถึงตายก็เปนอันแล้วกันฯ ถ้าจะว่าเปนเพราะพระองค์ได้ทรงพลาดมาแล้วแต่ในชั้นต้น จึงจำต้องเลยตามเลยด้วยพระมานะ ถ้าเช่นนั้นคำสั่งสอนของพระองค์ คงไม่ทนแก่ปัญญาของคนฉลาดที่ไม่หลับตาเชื่อง่าย ๆ ด้วยไร้ความตริตรองเช่นพระเจ้าแผ่นดินต่าง ๆ มีพระเจ้าพิมพิสารที่มีพระราชอำนาจมากเปนต้น แลคณาจารย์ มีชฎิล ๓ องค์ แลพระสารีบุตร พระโมคคัลลานเปนต้น ผู้แสวงหาความจริงอยู่ ถ้าไม่ได้ประสพความจริงแล้วก็คงแสวงหาต่อไป ไฉนจะพอใจอยู่เพียงนั้น แลถ้าเห็นว่าตายสูญแน่ ก็คงไม่เลื่อมใสเคารพยิ่งในพระศาสดา เพราะเห็นว่าตายแล้วก็สูญเหมือนกันหมด ๆ คำสั่งสอนที่พระองค์ทรงแสดง ก็ไม่ได้กดขี่ให้เชื่ออย่างศาสนาอื่น จนถึงจะขู่ว่า ถ้าไม่

เชื่อ พระองค์หรือใครจะขับลงนะรก ถ้าเชื่อจะช่วยให้ขึ้นสวรรค์ ก็ไม่มี ซ้ำกลับทรงแนะให้ใช้ปัญญาไตรตรองเสียก่อนจึงเชื่ออีก เช่นทรงแสดงแนะกาลามชนในกาลามสูตรเปนตัวอย่าง ถ้าผู้มีปัญญาตริตรองโดยรอบคอบ ก็ยิ่งเห็นจริง ทำความเลื่อมใสให้เกิดยิ่งขึ้น ยิ่งได้ปฏิบัติตามก็ยิ่งได้เห็นผลแห่งการปฏิบัติในปัจจุบัน แต่พระพุทธศาสนาละเอียดลึกซึ้งเพราะแสดงความจริง กาลก็ล่วงมานาน แลผ่านมาจากต่างประเทศ ทั้งคำสั่งสอนก็ไม่ใช่ภาษาของเรา จึงเข้าใจถูกต้องได้ยาก ฯ

๒๔ ถ. บางคนที่เชื่อว่าตายสูญ เขาอ้างว่าได้ผ่าตรวจดูคนที่ตายแล้ว ไม่เห็นอวยวะอไรขาดไปเลย คงอยู่ครบบริบูรณ์ เขาจึงเห็นว่า คนตายแล้วไม่มีอไรไปเกิดอีกได้ แลกล่าวว่า คนที่ยังเปนอยู่ก็เพราะธาตุทั้ง ๔ ประมวนกันเข้าถูกต้องตามส่วน มีมันสมองเปนผู้บังคับผู้คิด เมื่อถึงคราวตาย มันสมองไม่ทำธุระ ธาตุนั้น ๆ ก็สลายจากกันไป เหมือน

เครื่องจักรกล เมื่อช่างทำให้ถูกต้องตามส่วน เติมน้ำติดไฟเข้า ก็พาเรือหรือรถแล่นไปได้ เมื่อเครื่องสลายจากกัน หรือหมดน้ำหมดไฟ ก็หยุดทำการกันเท่านั้น จะมีอะไรไปเกิดอีก ฯ บางคนถึงอ้างความในอนัตตลักขณะสูตรว่า พระศาสดาทรงแสดงว่า ปัญจขันธ์ คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (อันรวมเข้าเปนรูปธรรม๑ นามธรรม ๑) เปนอนัตตาไม่ใช่ตน อาศัยปัจจัย เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป แลอ้างความตอน ๑ ในธัมมจักกัปปวัตตะสูตรว่า ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ แปลว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเปนธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดก็มีความดับเปนธรรมดา เราจะควรเห็นตามเขาหรืออย่างไร ฯ

๒๔ ต. ข้อนี้ ก็เปนเรื่องที่เห็นได้ยากอีก ถ้าจะเอาเรื่องคนที่รลึกชาติหลังของตนได้มาแสดง บางคนก็ไม่ยอมเชื่อ ฯ แต่ข้อว่า เขาได้ผ่าตรวจคนตายไม่เห็นอะไรขาดไปนั้น เขาเอารูปธรรมมาพูด แลพูดเพียงแค่ตาเห็น ส่วนที่สำคัญในสัตว์

ไม่ใช่รูปธรรม เปนนามธรรม จะเห็นด้วยดวงตาไม่ได้เปนอันขาด ถึงส่วนที่เปนรูปธรรม ที่เชื่อได้แน่ว่ามี แต่เห็นด้วยดวงตาไม่ได้มีถมไป เช่นเข้าหมักแลส่าเหล้า เมื่อเขาผสมเชื้อหมักไว้ถึงกำหนดแล้ว ก็เกิดรสหวานขึ้น ครั้นแล้วก็แปรเปนรสเมาแลเปนรสเปรี้ยว แลถ้าทิ้งไว้ให้นานไปอีกก็กลับเปนรสจืด รสหวานเมาและเปรี้ยวเหล่านี้ มาก็ได้ ไปก็ได้ รู้กันอยู่เปนธรรมดาไม่แปลกปลาด เมื่อมาแลเมื่อไป ใครเห็นด้วยดวงตาได้หรือ แลถ้าไม่เห็นแล้ว จะว่าไม่มีหรือ ๆ ปฐวีธาตุ คือธาตุดินใคร ๆ ก็เชื่อว่ามีอยู่ด้วยกัน ในร่างกายเราเองก็มีภายนอกร่างกายก็มี เราจะบอกได้หรือว่า ดินนั้นมีรูป สี กลิ่น รส เปนอย่างไรแน่ ก็คงบอกให้ถูกถ้วนไม่ได้ ที่เราเห็นอยู่ว่า รูป สี กลิ่น รส เปนอย่างนั้นบ้าง เปนอย่างนี้บ้าง เอากำหนดแน่ไม่ได้นั้น เราเห็นแต่ส่วนที่เปนสังขะตะหรือสังขาร คือที่ปัจจัยปรุงแต่งต่างหาก ส่วนที่เปนอสังขะตะหรือ

วิสังขาร คือบ่ำรุงมิได้บำรุงแต่งนั้น เราเห็นไม่ได้เลย ฯ หรือไฟก็เช่นเดียวกัน เราเห็นแต่ได้ ไฟที่เปนสังขะตะหรือสังขาร รูปแลสีจึงเปนต่าง ๆ กัน เช่นไฟฟ้า ไฟถ่าน ไฟลุก แลไฟดอกไม้เพลิงที่มีสีต่าง ๆ เปนต้น นั่นเปนตามเชื้อที่ไฟกินต่างหาก เมื่อหมดเชื้อที่ไฟกินหรือไฟดับไปจากเชื้อ เราก็ไม่เห็น แต่ไฟซึ่งเปนธาตุเดิมนั้นไม่สูญไปเลย คงมีอยู่เสมอ ฯ เพราะฉนั้น จึงควรสันนิฏฐานว่า ดินแลไฟที่เปนตัวเดิมนั้นมีอยู่ แต่เราไม่เห็นด้วยดวงตา ส่วนดินแลไฟที่มีรูปแลสีต่าง ๆ กำหนดแน่ไม่ได้ อันเปนสังขะตะนั้นเปนอาการ ถ้าตัวเดิมไม่มีแล้ว อาการก็คงมีไม่ได้ ฯ เปรียบเหมือนคน ๆ ๑ ตื่นขึ้นเช้าล้างหน้า กินเข้า ทำงาร เปนต้น การล้างหน้ากินเข้า ทำงารนั้น ไม่ใช่คน แต่เปนอาการของคน ถ้าไม่มีคนก็ไม่มีการล้างหน้า กินเข้าทำงาร แต่ถ้าเมื่อคนนั้น ไม่ได้ล้างหน้า ไม่ได้กินเข้า ไม่ได้ทำงาร เราจะเห็นว่าไม่มีคน จะ

ถูกต้องหรือ ฯ อาการนั้น เมื่อเกิดขึ้นก็ปรากฎ เมื่อตั้งอยู่ก็ปรากฎ เมื่อตั้งอยู่ความแปรเปนอย่างอื่นก็ปรากฎ ครบลักขณะของสังขะตะ สิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่ง ๓ ประการ ส่วนตัวเดิมนั้น เมื่อเกิดขึ้น ตั้งอยู่ แลแปรไป ไม่ปรากฎเลย คงมีอยู่แท้ แต่เราเห็นด้วยดวงตาไม่ได้ฯ อนึ่งความเห็นว่าคนตายไม่มีอไรขาดหายไปนั้น ก็หมายความว่า ส่วนนั้น ๆ ของคนตายแลคนเปน เท่ากันเหมือนกัน ถ้าเช่นนั้น ทำไมคนตายจึงต่างจากคนเปนเล่า ทำไมไม่ทำอไร ๆ ได้อย่างคนเปนเล่า นี่ก็เห็นได้แล้วว่าคงต้องขาดอไรอย่าง ๑ ซึ่งเราจะเห็นด้วยดวงตาไม่ได้ฯ ส่วนที่เปรียบด้วยเครื่องจักรกลนั้น เห็นได้ง่าย ๆ ว่า ผิดกันไกล ไม่น่าจะเห็นเหมือนกันเลย เพราะเครื่องจักรกลต่าง ๆ ถึงจะมีอาการไปได้ ก็ไม่มีความรู้สึกแลเจตนา เหมือนดังลมพัดให้ใบไม้ปลิวไปฉนั้นฯ

ส่วนในอนัตตลักขณะสูตร ที่พระศาสดาทรงแสดง

ว่า ปัญจขันธ์เปนอนัตตานั้น ก็ทรงแสดงส่วนที่เปน
ผลอันปรากฎ และเปนแต่เพียงอาการ ไม่ใช่ตัวจริง
แต่คนเราไม่รู้จริง คิดเห็นผิดไป ไปยึดถือเอาว่า
เปนจริงเปนจัง จึงต้องยุ่งอยู่กับปัญจขันธ์นั้น ปัญจขันธ์
ที่พระศาสดาทรงแสดงในอนัตตลักขณะสูตรนั้น คือ
รูป ได้แก่ธาตุทั้ง ๔ (ดิน น้ำ ไฟ ลม) ที่รวมกันเข้า
เปนก้อน ๑ เวทนา กิริยาหรือหน้าที่ของจิตต์ที่รู้
เสวยสุขทุกข์ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข ๑ สัญญา กิริยา
หรือหน้าที่ของจิตต์ที่รู้จำกำหนดหมาย ๑ สังขาร
อาการหรือหน้าที่ของจิตต์ที่ปรุงแต่งจิตต์ ได้แก่ความ
คิดนึก ๑ วิญญาณ กิริยาหรือหน้าที่ของจิตต์ที่รู้
สึกอารมณ์ในเมื่อมาประสพทวารทั้งหก ๑ นี้เรียก
ว่าปัญจอุปาทานขันธ์ แปลว่า กองหรือส่วนที่เปนที่ยึด
ถือ (ของสัตว์) ๕ อย่าง หรือเรียกย่อว่า ปัญจขันธ์
(ขันธ์ ๕) เปนอนัตตา ไม่ใช่ตน เพราะเปนเพียง
อาการและเปนผลของกรรมเก่า ๆ ปรุงแต่งมา ถ้า
กรรมดี ก็ปรุงแต่งให้ดีเปนที่นิยมชอบใจ ถ้ากรรมชั่ว

ก็ปรุงแต่งให้เลว ไม่เปนที่นิยมชอบใจ แลถึงจะดี หรือเลวก็ตาม เมื่อมีรูป ก็มีทวาร (ช่อง) ๕ อัน เปนส่วนรูป คือ จักขุ (ตาสำหรับเห็น) โสตะ (หูสำหรับได้ยิน) ฆานะ (จมูกสำหรับสูดลม) ชิวหา (ลิ้นสำหรับลิ้ม) กาย (ร่างกายสำหรับถูกต้อง) อย่าง ๑ๆ แลมีมะนะที่แปลกันว่าใจ อันเปนอาการของจิตต์อีกอย่าง ๑ สำหรับน้อมนึกธรรมารมณ์ คือเรื่องที่เข้ามาตามทวารทั้ง ๕ นั้น (มะนะกับธรรมารมณ์ประจวบกัน ก็คือสังขารขันธ์ในขันธ์ ๕ นั้นเอง) จึงรวมเปนทวาร ๖ ตามอาทิตตะปริยายสูตร ฯ เมื่อมีอารมณ์มาประสพเข้าทางใดทางหนึ่ง วิญญาณ (รู้สึก) ก็เกิดขึ้น แล้วเวทนา สัญญา สังขาร ก็เกิดขึ้นตามลำดับ แล้วมโนวิญญาณก็เกิดขึ้น วนเวียนกันไปเสมอ เว้นแต่เวลาหลับหรือสลบ ฯ เมื่อรูปอาพาธ คือเจ็บ วิญญาณก็รู้สึกความเจ็บนั้น เวทนาก็เสวยความเจ็บนั้น เปนทุกขเวทนา สัญญาก็กำหนดหมายอยู่ที่เจ็บ สังขารก็คิดนึกอยู่ในเรื่องเจ็บ นี้

เปนไปตามธรรมดา เพราะฉนั้นพระบรมศาสดาจึงตรัสว่า ปัญจขันธ์เปนอนัตตา เพราะบังคับไม่ได้จึงเปนไปเพื่ออาพาธ ใครก็ไม่ได้ตามใจหวังว่า ขอให้ปัญจขันธ์เปนอย่างนี้เถิด จงอย่าเปนอย่างนั้นเลย ๆ เหตุที่ปัญจขันธ์ ไม่ใช่ตน บังคับไม่ได้ จึงไม่เที่ยง เพราะต้องแปรเปลี่ยนไป เปนทุกข์เพราะตั้งอยู่คงที่ไม่ได้ แลมีความแปรปรวนไปเปนธรรมดา เมื่อเช่นนี้ ก็ไม่ควรเห็นว่า ปัญจขันธ์เปนของเรา เราเปนปัญจขันธ์ ปัญจขันธ์เปนตัวตนจริง ๆ ของเรา ๆ โดยนัยนี้ แสดงว่าปัญจขันธ์ไม่ใช่ของจริง เปนแต่อาการอย่าง ๑ ๆ คือ รูป ส่วน ๑ เปนอาการของธาตุทั้ง ๔ ที่เปนสังขะตะปัจจัยปรุงแต่ง อีกส่วน ๑ เปนอาการของจิตต์ เพราะแสดงอาการยินดียินร้ายเปนต้น ของจิตต์ ให้ปรากฏได้ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็เปนอาการอย่าง ๑ ๆ ของจิตต์ ซึ่งเรียกว่า เจตสิก ๆ ในอนัตตะลักขณะสูตรนี้ แสดง

ว่า ปัญจขันธ์ (ซึ่งมีวิญญาณรวมอยู่ด้วย) ไม่ใช่ตน ไม่เที่ยง เปนทุกข์ แต่ในท้ายพระสูตรว่า จิตต์ของพระปัญจวัคคีย์ พ้นจากอาสวะ (คือกิเลสที่ดองหมักหมมอยู่ในสันดาน) ไม่ได้แสดงว่า วิญญาณพ้นจากอาสวะ ในอาทิตตะปริยายะสูตร แสดงชัดยิ่งขึ้นว่า มโน อาทิตฺโต มะนะ (ใจ) เปนของร้อน ธมฺมา อาทิตฺตา ธรรมะ คือเรื่องที่มะนะนึก เปนของร้อน มโนวิญฺญาณํ อาทิตฺตํ วิญญาณ กิริยาที่รู้สึกทางมะนะ เปนของร้อน ฯ ในท้ายพระสูตรว่า ตสฺส ภิกฺขุสหสฺสสฺส อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตานิ วิมุจฺจึสุ จิตต์ของภิกษุพันองค์นั้น พ้นจากอาสวะไม่ถือมั่น ดังนี้ ฯ นี้แสดงว่า มะนะ วิญญาณ จิตต์ต่างกัน ถึงคำในท้ายพระสูตรนั้น จะเห็นว่าเปนคำของพระอานนทเถระผู้วิสัชชะนาพระธรรม ครั้งทำปฐมสังคายะนา ก็เปนหลักฐานดีอยู่ ฯ อนึ่ง ลองไตรตรองดูถึงคน นอนหลับสนิธไม่ฝันว่า ในเวลานั้น วิญญาณ (กิริยาที่รู้สึก ตามทวารทั้ง ๖) แล มะนะ

(อาการที่น้อมนึกเรื่องต่าง ๆ) มีหรือไม่ ถ้ามีก็คงไม่หลับ ถ้าหลับก็คงไม่มี แต่จะว่าจิตต์ไม่มีด้วยไม่ได้ เพราะถ้าไม่มีจิตต์ ก็ต้องเปนคนตาย ๆ โดยนัยนี้ ควรสันนิษฐานว่า จิตต์นั้นเปนพื้นเดิม จะแสดงอาการออกมาหรือไม่แสดงออกมา ก็คงมีอยู่ แต่ถ้าไม่แสดงอาการออกมาเปนวิญญาณ คือรู้สึกตามทวาร และเปนมะนะคือน้อมไปสู่อารมณ์ เราไม่สามารถเห็นได้ เหมือนดังไฟที่ไม่กินเชื้อ เราก็เห็นไม่ได้ฉนั้น ๆ จิตต์ที่เปนพื้นเดิมนั้นผ่องใสอยู่ตามธรรมดา แต่เศร้าหมองไปเพราะอุปกิเลสที่จรมา ดังพุทธภาษิตว่า ปภสฺสรมิทํ ภิกฺขเว จิตฺตํ, ตญฺจ โข อาคนฺตุเกหิ อุปกิเลเสหิอุปกิลิฏฺฐํ, ภิกษุทั้งหลาย จิตต์เปนธรรมชาตผ่องใส ก็แต่จิตต์นั้นเศร้าหมองไปเพราะอุปกิเลสที่จรมาดังนี้ ๆ ถ้าจิตต์ที่เปนพื้นเดิมเปนชั้นไหน บริสุทธหรือไม่อย่างไร เมื่อแสดงอาการออกมา ก็คงเปนอย่างนั้น และเพราะเปนแต่อาการจึงไม่เที่ยงเพราะต้องแปรไป เปนทุกข์เพราะ

ทนอยู่ไม่ได้ เปนอนัตตา เพราะบังคับไม่ได้ เสมอกันหมด ทั้งส่วน**ที่**สมมตว่าเปนของปุถุชน ทั้งส่วนที่สมมตว่าเปนของพระอริยบุทคล ๆ พึงเห็นตัวอย่างเช่นคนที่ไม่รู้หนังสือ แลคนที่รู้หนังสือ คนไม่รู้หนังสือ ไม่ใช่ขันธ์ ๕ พร่องไป คนรู้หนังสือไม่ใช่ขันธ์๕ มากขึ้น แต่คนไม่รู้หนังสือ ดูหนังสือทีไรก็คงอ่านไม่ออกทุกทีไป คนรู้หนังสือ ดูหนังสือทีไรก็อ่านออกทุกทีไป ในเวลาที่ไม่ได้อ่านหนังสือ ความรู้หนังสืออยู่ที่ไหน ลองค้นหาเท่าไรก็คงไม่พบ จะพบได้ก็แต่เมื่อความรู้นั้นแสดงออกมาเปนวิญญาณ จนถึงเปนมะนะหรือสังขาร เมื่อเช่นนี้ จะกล่าวว่า ความรู้หนังสือไม่มีหรือ ก็ไม่ได้ ถ้าไม่มีก็คงอ่านไม่ออก แลเมื่ออ่านออกแล้ว จะบังคับให้ลืมเสียก็คงไม่ได้ เว้นไว้แต่มีเหตุอไรที่มีกำลังแรงมายึดพื้นเดิมเสีย ไม่ให้แสดงอาการรู้ออกมาได้ ๆ เพราะจิตต์ที่เปนพื้นดีหรือชั่วต่างกัน อาการที่แสดงออกมาจึงดีหรือชั่วต่างกัน ถ้าจิตต์ไม่ได้ฝึก ฝนอบรม

ให้ดี เปนจิตต์ชั่ว ก็แสดงอาการชั่วออกมา เช่นจิตต์ที่มีความโลภเกิดขึ้นครอบงำ ก็แสดงอาการโลภออกมา จิตต์ที่มีความโกรธขึ้นครอบงำ ก็แสดงอาการโกรธออกมา จิตต์ที่มีความหลงครอบงำ ก็แสดงอาการหลงออกมา ถ้าจิตต์ได้ฝึกฝนอบรมให้ดี เปนจิตต์ดี ก็แสดงอาการดีออกมา เช่นจิตต์ปราศจากโลภโกรธหลง ก็แสดงอาการปรกติเรียบร้อยออกมา เปนศีลทางกายทางวาจา ที่สำเหร็จมาแต่ใจที่เปนปรกติ ๆ และอาการที่แสดงออกมานั้นก็ไม่พ้นไปจากลักขณะทั้ง ๓ คือ ไม่เที่ยง เปนทุกข์ เปนอนัตตาเหมือนกันหมด เพราะฉนั้น สิ่งใดมีความเกิดปรากฏ (คือชาติ) ในเบื้องต้น สิ่งนั้นต้องมีความแปรเปลี่ยนไป (ชะรา) ในท่ามกลาง แลมีความสลายไป (มะระณะ) ในที่สุด เหมือนกันหมด นี้เปนลักขณะของสังขะตะสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่ง ถึงในธัมมจักกัปปวัตตนะสูตรตอนที่ว่า ธรรมจักษุ ได้เกิดขึ้นแก่พระโกณฑัญญะว่า ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ

นิโรธธมฺมํ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา **สิ่งนั้นทั้งหมด**มีความดับไปเป็นธรรมดา ก็คงหมายเอารูปธรรมนามธรรมที่เป็นสังขตะหรือสังขาร คือ อาการที่ปรากฏออกมาเป็นปัญจขันธ์นั่นเอง เหมือนดังบุคคลเอาดินมาปั้นให้เป็นหม้อขึ้น หม้อนั้นก็เป็นผลของการปั้น เป็นอาการอย่าง ๑ ของดิน ส่วนดีหรือไม่ดีก็แสดงอาการของผู้ปั้น เพราะฉะนั้น จึงไม่เที่ยง เพราะต้องแปรไป เป็นทุกข์ เพราะทนอยู่ไม่ได้ เป็นอนัตตา เพราะบังคับไม่ได้ (จึงต้องร้าวบิ่นแตกเป็นที่สุด) ฯ

๒๕ ถ. การเห็นว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นและดับไป เขาก็เห็นอยู่เป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น เมื่อส่วนที่ชอบใจเกิดขึ้น เขาจึงยินดี เมื่อสูญไป จึงเสียใจ เมื่อส่วนที่ไม่ชอบใจเกิดขึ้น เขาจึงเสียใจ เมื่อเสื่อมสูญไป จึงยินดี จะเป็นการแปลกอย่างไร ฯ

๒๕ ต. การเห็นเช่นนั้น ไม่แปลกจริง เพราะเป็นความเห็นอันไม่รอบคอบ เห็นเพียงซีกเดียว หรือ

เห็นทีละซีก ไม่พร้อมกัน คือ เมื่อส่วนนั้น ๆ เกิดขึ้น ก็เห็นแต่เกิด ไม่เห็นดับ เมื่อส่วนนั้น ๆ เสื่อมสูญไป ก็เห็นแต่ดับ ไม่เห็นเกิด เช่นเมื่อลาภยศสรรเสริญสุขเกิดขึ้น ก็เห็นว่า เกิดขึ้นแก่ตน ตนได้ และยึดถือว่าเปนของตน ตนเปน เปนตัวจริง ๆ จัง ๆ ของตน ไม่เห็นดับเลย ครั้นส่วนนั้น ๆ เสื่อมสูญไป ก็เห็นว่า ของตนหรือตนเสื่อมสูญไป ไม่เห็นเกิด คือไม่เห็นว่า ส่วนนั้น ๆ ที่เสื่อมสูญไป ก็เพราะได้มาก่อน เห็นเปนได้เปนเสียจริง ๆ จัง ๆ จึ่งยินดีในเวลาประสพส่วนที่ชอบ เสียใจในเวลาประสพส่วนที่ไม่ชอบ ถ้าเห็นเกิดกับเห็นดับในที่อันเดียวกันพร้อมกันแล้ว ความยินดีหรือความยินร้ายถึงจะมีก็ไม่มากนัก ฯ เปรียบเหมือนดังใครคน ๑ หรืออไรสิ่ง ๑ ซึ่งแม้จะดีหรือราคาแพง มาอยู่กับเรา และบอกเราเสมอว่า อีก ๗ วันหรือเท่าไรก็ตาม เขาจักไปแน่ เราก็เชื่อแน่และรู้สึกอยู่เช่นนั้นเสมอ เมื่อคนหรือสิ่งนั้นมาอยู่กับเรา ๆ จะยินดีสักเท่าไร และ

เมื่อจากไป เราจะเสียใจสักเท่าไร หากจะมีคงไม่มากนัก เว้นไว้แต่ลืมตัวเสีย ฯ

๒๖ ถ. ถ้าปัญจขันธ์เปนอนัตตาไม่ใช่ตน เพราะบังคับไม่ได้แล้ว คำที่ท่านอ้างว่า พระศาสดาทรงสอนว่า ให้มีตนเปนที่พึ่ง มีตนเปนที่ระลึก ไม่ใช่มีอื่นเปนที่ระลึก แลว่าตนแลเปนที่พึ่งของตน ดังนี้ จะไม่เถียงกันหรือ ฯ

๒๖ ต. ถ้าตริตรองให้ละเอียดดี บางทีจะเห็นว่าไม่เถียงกัน คำว่า อัตตา ตนนี้ คนเราย่อมเข้าใจรวม ๆ กันว่า ร่างกายที่มีใจครองนี้เอง แต่ในอนัตตลักขณะสูตร พระศาสดาได้ทรงแสดงแยกออกตามอาการที่ปรากฏเปน ๕ คือ ปัญจขันธ์ แลทรงแสดงว่าเปนอนัตตาไม่ใช่ตน ด้วยอรรถว่า บังคับไม่ได้ แต่ในที่อื่นบางแห่ง พระองค์ทรงแสดงสั่งสอนว่า ให้มีตนเปนที่พึ่ง ดังนี้ โดยพุทธภาษิตทั้ง ๒ นัยนี้ จึงน่าตริตรองสันนิฏฐานแยกตนออกเปน ๒ ประเภท คือ ส่วนที่เปนเหตุอันบุทคลอาจบังคับได้ ๑ ส่วนที่เปน

ผลแลเปนอาการอันบุทคลบังคับไม่ได้ ๑ ส่วนที่เปนเหตุได้แก่ความจงใจทำลงทางกายวาจาแลใจอันเปนตัวกรรม ที่เปนส่วนดีเปนกุศลให้ผลเปนสุข ที่เปนส่วนชั่วเปนอกุศลให้ผลเปนทุกข์ คือ สังขารที่เปนกุศลอกุศลนั้นเอง ๆ กรรมเหล่านี้ ตนเองนั่นแลทำแก่ตนเอง คนอื่นทำให้ไม่ได้ เพราะฉนั้นพระศาสดาจึงได้ตรัสว่า บาปอันบุทคลทำด้วยตนเอง บุทคลย่อมเสร้าหมองด้วยตนเอง บาปอันบุทคลไม่ได้ทำด้วยตน บุทคลย่อมบริสุธด้วยตน ความบริสุธแลไม่บริสุธจำเพาะตน คนอื่นพึงทำคนอื่นให้บริสุธไม่ได้ ๆ ส่วนที่คนอื่นพึงทำให้ได้ก็เพียงแนะนำชักชวนบังคับให้ทำแลอุดหนุน แต่ก็เพียงชั้นต้น ๆ แลเพียงภายนอกเท่านั้น ข้อนี้พึงเห็นเช่นมารดาบิดาหรืออาจารย์ที่ดี มีเมตตากรุณาแก่บุตรธิดาหรือศิษย์คอยแนะนำสั่งสอนบังคับให้ทำแล อุปถัมภ์บำรุงด้วยอุบายต่าง ๆ เพื่อให้เปนคนดี แต่ถ้าบุตรธิดาหรือศิษย์ไม่ตั้งใจประพฤติดี ไม่ทำตามแล้ว ก็จักเปนคนดีไปไม่

ได้ ต่อเมื่อบุตรธิดาหรือศิษย์ตั้งใจประพฤติดีแลทำตามด้วย จึ่งอาจเปนคนดีได้ แต่ถ้าบุตรธิดาหรือศิษย์ไม่ได้รับความแนะนำบังคับแลอุปถัมภ์บำรุงด้วยก็อาจเปนไปไม่ได้สดวก เพราะขาดการอบรม ๆ นั้นเปนเหตุสำคัญอย่าง ๑ ที่อาจทำบุคคลผู้ยังอ่อนปัญญาให้หันไปตามได้ในชั้นต้น แลอาจเปนนิสสัยปัจจัยในกาลต่อไป แต่ก็คงรวมอยู่ในส่วนที่เปนเหตุนั้นเอง เพราะการอบรมเปนเหตุให้บุคคลหันไปตามได้เช่นนี้ ผู้อยู่ในสำนักที่ดี จึ่งมักเปนคนดี ผู้อยู่ในสำนักที่ชั่วจึ่งมักเปนคนชั่ว เพราะฉนั้น ท่านผู้เปนประมุขของสกุลตลอดถึงท่านผู้เปนประมุขของประเทศที่ดีมีเมตตากรุณาจึ่งได้อุตสาหะจัดการอุปถัมภ์บำรุงอบรมคนที่อยู่ในปกครองในทางที่ดี มีจัดการให้ได้รับการศึกษาที่ดีเปนต้น เหมือนคอยชี้แลต้อนให้เดิรไปแต่ในทางที่ดีเพื่อให้คนนั้น ๆ เปนคนดี แต่ก็ไม่ได้สมประสงค์ทั้งหมด เพราะยังมีคนที่ไม่ดำเนิรตามอยู่บ้าง ๆ ในทางพระพุทธศาสนา พระบรมศาสดาผู้เปนประมุขของ

พุทธศาสนิกชน ก็ได้แนะนำตักเตือนภิกษุบริษัทไว้ว่า ทางอันเรารู้ชัดว่าเปนที่สลัดลูกศร (คือความโศก) เสียได้ จึงได้บอกแก่ท่านทั้งหลาย ความเพียรอันท่านทั้งหลายควรทำ พระตถาคตเปนผู้บอก ผู้เพ่งพินิจปฏิบัติแล้ว จักพ้นจากเครื่องผูกของมารเสียได้ ๆ ในปหานะภาวนาสูตร พระองค์ก็ได้ทรงแสดงแนะนำภิกษุทั้งหลายว่า ท่านทั้งหลายจงละอกุศล (การไม่ดี) เสีย จงบำเพ็ญกุศล (การดี) ท่านทั้งหลายอาจอยู่ที่จะละอกุศล และอาจที่จะบำเพ็ญกุศล ถ้าท่านทั้งหลายไม่อาจ เราก็ไม่กล่าว อนึ่งอกุศลที่ท่านละเสียแล้ว กุศลที่ท่านบำเพ็ญแล้ว ย่อมเปนไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อสุข เราจึงกล่าวว่า ท่านทั้งหลายจงละอกุศลเสีย จงบำเพ็ญกุศลดังนี้ ๆ นี้แสดงว่าอกุศลแลกุศลทั้ง ๒ ประการ บุทคลย่อมทำได้ด้วยตนเอง แลละเสียไม่ทำก็ได้ แต่อกุศลที่ทำแล้ว ให้ผลเปนทุกข์ กุศลที่ทำแล้ว ให้ผลเปนสุข ทั้งในบัจจุบัน ทั้งในภายหน้า ๆ อกุศลที่จะละเสียได้ แลกุศลที่จะบำเพ็ญให้เปน

ไป ก็เพราะจิตต์นั้นแล ถ้าจิตต์ตั้งไว้ผิดก็เปนอกุศล จักทำบุทคลให้เปนคนชั่ว ถ้าจิตต์ตั้งไว้ชอบก็เปนกุศล จักทำบุทคลให้เปนคนดี ยิ่งกว่าใคร ๆ จะทำให้ได้ ตามพุทธภาษิตว่า จิตต์ที่ตั้งไว้ผิดพึงทำบุทคลให้เปนคนชั่วยิ่งกว่าโจรพึงทำแก่โจรได้ หรือ กว่าคนมีเวรพึงทำแก่คนมีเวรได้ ส่วนจิตต์ที่ตั้งไว้ชอบ พึงทำบุทคลให้เปนคนประเสริฐยิ่งกว่ามารดาบิดาหรือญาติอื่นพึงทำให้ได้ ฯ โดยนัยนี้ แสดงว่าจิตต์ที่ได้ตั้งไว้มั่นอย่างไร จะดีหรือชั่วถูกหรือผิดก็ตาม ก็ยากที่คนอื่นจะมาเปลี่ยนให้เปนอย่างอื่นไปได้ นอกจากแสดงให้รู้ให้เห็นจริงว่า การที่ทำเช่นนั้น เปนการผิดชั่วหรือดีอย่างไร ถึงใครจะมีอำนาจมาทำการอันไม่เปนที่ชอบใจ เช่นด่าว่าตลอดถึงประหาร ซึ่งเขาอาจทำได้เพียงร่างกายที่เปนส่วนผลหรืออาการ แต่ถ้าบุทคลผู้ได้ประสพเช่นนั้นไม่ตั้งใจยอมตาม ไม่มีใจโกรธแค้นขัดเคืองแลเสียใจด้วยตนเองแล้ว คนอื่นก็หมดสามารถย์ ฯ พึงเห็นตัวอย่างเช่นเรื่องพระเจ้า

จัณฑะปโชตกับพระเจ้าอุทเทน พระเจ้าจัณฑะปโชต จับพระเจ้าอุเทนได้ ทรงบังคับพระเจ้าอุเทนให้บอกมนต์ แก่พระองค์ ถ้าไม่บอกจักลงพระราชอาชญา พระเจ้าอุเทนทูลตอบว่า พระองค์ท่านเปนใหญ่เปนเจ้าแห่งสะรีระของข้าพเจ้าได้ แต่ไม่เปนใหญ่เปนเจ้าแห่งจิตต์ของข้าพเจ้าดังนี้ กับเรื่องพระปุณณะมันตานีบุตรอีกเรื่อง ๑ ว่า คราวหนึ่ง พระปุณณะมันตานีบุตรทูลลาพระศาสดาเพื่อไปสู่ถิ่นเดิมของท่าน ซึ่งเรียกว่าประรันตะปะ อันเปนประเทศที่มีคนดุร้ายมาก พระศาสดาตรัสถามท่านว่า ท่านจะไปอยู่ในประเทศนั้นได้หรือ ถ้าหากมีคนมาด่าว่าท่านเปนต้น จนถึงทำให้ตาย ท่านจะทำประการใด ท่านกราบทูลว่า ถ้าเขาด่าว่าข้าพเจ้า ๆ จักทำในใจเสียว่า เพียงเขาด่าว่าเท่านี้ ยังดีกว่าที่เขาประหารด้วยก้อนดินท่อนไม้เสียอีก ถ้าเขาประหารด้วยก้อนดินท่อนไม้ ก็ยังดีกว่าที่เขาประหารด้วยศัสตราเสียอีก ถ้าเขาประหารด้วยศัสตรา ก็ยังดีกว่าเขาทำให้ตายเสียอีก ถ้าเขาจะ

ทำให้ตาย ก็จักคิดเสียว่า บางคนต้องการฆ่าตัว ต้องจ้างต้องวอนเขา ส่วนเราดีเท่าไร มีคนฆ่าให้เอง ไม่ต้องจ้างต้องวอนใคร ดังนี้ ๆ นี้แสดงว่า ใครทำใจท่านให้แปรปรวนไปไม่ได้ เพราะท่านเปนพระอรหันต์ผู้คงที่ ๆ ส่วนคนเราสามัญ ถึงเปนไปเช่นนั้นไม่ได้ แต่ถ้ามีสติระลึกได้แลรู้ตัวอยู่ ในเมื่อได้ประสพอารมณ์ที่ชอบใจหรือไม่ชอบใจ ก็อาจเหนี่ยวรั้งความยินดียินร้ายให้บันเทาลงได้บ้างไม่หลงไปตามจนหมดสติสุดตัวตามสามารถย์แห่งสติแลปัญญา แลพอทำจิตต์ให้สงบอยู่ได้บ้าง จิตต์ที่สงบอยู่ เพราะไม่หลงตื่นเต้นยินดียินร้ายไปตามอารมณ์ ย่อมผ่องใสเปนสุข เมื่อจิตต์ผ่องใสเปนสุขอยู่ ร่างกายก็ผ่องใส เมื่อจิตต์เศร้าหมองขุ่นมัวเปนทุกข์ ร่างกายก็มักเศร้าหมองไปตาม ๆ ผู้หวังความสุข แต่ไม่ทำเหตุแห่งสุข กลับทำเหตุแห่งทุกข์ให้แก่ตัวเอง ก็ชื่อว่า ตนเองทำให้ถูกใจตนเองไม่ได้ และจะไปหวังให้คนอื่นทำให้ถูกใจตนแทนนั้นจะเปนการยากสักเพียงไร เพราะคนละคนก็คนละใจ

แต่ตนเองยังทำให้ถูกใจตนเองไม่ได้แล้ว ใครเล่าจะทำให้ถูกใจตนเองได้ดีกว่า หากว่าจะมีใครอื่นที่ทำให้ถูกใจตนได้ดีกว่าตน ก็ควรนับถือเขาให้ยิ่งกว่านับถือตนไม่ใช่หรือ ฯ ผู้หวังความดีความงามแก่ตน เมื่อได้ทราบเหตุเช่นนี้ จึงควรทำตนอันเปนส่วนเหตุให้ดี ด้วยละส่วนที่ชั่วบำเพ็ญส่วนที่ดี ตามพุทธโอวาทแลตามสามารถย์ ก็ชื่อว่าได้ฝึกฝนตนให้ดี ถ้าเปนผู้น้อยก็อาจเปนที่รักเอ็นดูของผู้ใหญ่ ถ้าเปนผู้ใหญ่ก็อาจเปนที่รักยำเกรงนับถือของผู้น้อย เช่นนี้ ก็ชื่อว่าได้ทำตนให้เปนที่พึ่งของตน ตามฐานะ นี้เปนส่วนปฏิบัติจำเพาะตน ฯ ส่วนในการปฏิบัติที่เกี่ยวข้องแก่ผู้อื่น ถ้าเปนผู้สอนเขา ก็สอนไปตามสามารถย์แห่งตนแลแห่งผู้ศึกษา ด้วยเมตตากรุณา ถ้าเปนผู้ปกครองเขา ใครทำผิดก็ติเตียนหรือจัดการไปตามผิด ใครทำชอบก็สรรเสริญยกย่องหรือจัดการไปตามความชอบ ไม่ให้เปนการฝืนน้ำใจของผู้ทำชอบ ซึ่งจะเปนอันทำให้เขาเห็นว่า อุตสาหะทำดีแต่กลับได้ผล

ที่ไม่พอใจ ไม่ปล่อยใจให้ทยานอยากไปตามตัณหาที่เกิดขึ้น มีเมตตากรุณาแก่คนทั้งหมดเปนเบื้องหน้า เช่นพระบรมศาสดาทรงสั่งสอนแลปกครองสาวก ด้วยพระเมตตากรุณาเสมอไป ฉนั้น ๆ พระศาสดาทรงสั่งสอนให้มีตนเปนที่พึ่ง มีตนเปนที่ระลึก ไม่ใช่มีอื่นเปนที่ระลึกนั้น ก็ได้ทรงแสดงความเปนบทไขต่อไปว่า จงมีธรรมเปนที่พึ่ง มีธรรมเปนที่ระลึก ไม่ใช่มีอื่นเปนที่ระลึก แล้วทรงแสดงธรรมคือสติปัฏฐาน ๔ ต่อไปๆ นี้ก็แสดงว่า ให้บำเพ็ญธรรมที่ดีที่เปนกุศลนั่นเอง ๆ ธรรมที่เปนกุศลนั้นพระศาสดาทรงแสดงไว้ในอัคคัปปะสาทะสูตรว่า อริยะมรรคมีองค์ ๘ ประการ ท่านผู้รู้ย่อมกล่าวว่าเปนยอดของสังขะตะธรรม ๆ ที่ปรุงแต่ง อันเปนส่วนเหตุ แต่อริยะมรรคจะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยสติปัฏฐานเปนหลัก แลอาศัยสัมมัปปะธาน อิทธิบาท อินทรีย พะละ เปนอุปการ จึงจักเปนโพชฌงค์ขึ้น เมื่อโพชฌงค์เกิดขึ้น อริยะมรรคจึงเกิดขึ้น เพราะฉนั้น ธรรมเหล่านี้ จึงอาศัยกันแลกันเกิดขึ้น เพราะศาสดา

จึงตรัสว่า เปนโพธิปักขิยธรรมๆ เปนไปในฝ่ายความตรัสรู้ อันพระศาสดาตรัสเตือนว่า ควรเรียนให้ดี ส้องเสพบำเพ็ญทำให้มาก เพราะจะพึงให้พรหมจรรย์ตั้งอยู่ได้นาน เปนไปเพื่อประโยชน์ที่ต้องการ เพื่อเกื้อกูลเพื่อสุขแก่เทพดาแลมนุษย์ แลตรัสแก่พระสุภัททะว่า ถ้าภิกษุเหล่านี้พึงอยู่ดีอยู่ชอบ (ซึ่งคงหมายความว่า เรียนดีส้องเสพบำเพ็ญทำให้มากในโพธิปักขิยะธรรม) โลกก็ไม่พึงสูญเปล่าจากพระอรหันต์ ๆ ในท้ายอนัตตลักขณะสูตร พระศาสดาทรงแสดงว่า ผู้ได้ฟังแล้ว เมื่อเห็นว่า ปัญจขันธ์ ไม่ใช่ตน ไม่เที่ยง เปนทุกข์ มีความแปรปรวนไปเปนธรรมดา (เพราะมรรคปฏิบัติ) ในท้ายอาทิตตะปะริยายะสูตร ทรงแสดงว่า ผู้ได้ฟังแล้ว เมื่อเห็นว่า ดวงตา รูป หู เสียง จมูก กลิ่น ลิ้น รส กาย โผฏฐัพพะ มะนะ (ใจที่น้อมไป) ธรรมะ (เรื่องที่ใจนึก) แลวิญญาณ ผัสส เวทนา อันราคะ โทสะ โมหะ แลชาติ ชรา

มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เผาให้ร้อน (เพราะมรรคปฏิบัติ) พระอริยสาวกย่อมเบื่อหน่าย (ในปัญจขันธ์แลอายะตะนะ) เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมปราศจากยินดี (ไม่หมกมุ่นเกี่ยวเกาะ) เพราะปราศจากยินดีย่อมพ้น (จากความยึดถือเปนจริงเปนจัง) เมื่อพ้นแล้ว ก็เกิดความรู้ว่า พ้นแล้ว ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ต้องทำ (อันเปนส่วนเหตุ) ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นอีกเพื่อความเปนอย่างนี้มิได้มี ๆ นี้แสดงว่า ได้ทำตนอันเปนส่วนเหตุถึงที่สุดแล้ว แต่นั้นย่อมได้เสวยผล คือความสุขที่เปนกำไร อันเกิดแต่เหตุนั้นโดยส่วนเดียว ชื่อว่าได้ทำตนให้เปนที่พึ่งของตนถึงที่สุด เปรียบเหมือนบุทคลได้เล่าเรียนศึกษาวิทยาอย่างใดอย่างหนึ่งรู้ถึงที่สุดแล้ว ไม่ต้องศึกษาอีก แต่นั้น เมื่อมีกิจอะไรเกิดขึ้นที่ควรทำ ก็ใช้ความรู้ที่เปนพื้นนั้นทำไปโดยส่วนเดียว กว่าจะถึงที่สุดหรือเปรียบเหมือนบุทคลปลูกต้นกัลปพฤกษ์ที่ให้ผลสำเหร็จนเพียงพอไว้ จนออกผลแล้ว ก็บริโภคผลไม้

นั้นไปกว่าจะถึงที่สุด แต่จะแจกปันให้คนอื่นบริโภคผลไม้นั้นด้วยไม่ได้ เว้นไว้แต่ให้พืชเขาไปปลูกเอาเองจนออกผลแล้ว ก็บริโภคเองอีก ฉนั้น ฯ ท่านผู้รู้ตามเปนจริงนั้น เปนผู้ตื่นอยู่ เพราะไม่หลงยึดถืออาการแลอารมณ์นั้น ๆ ว่าเปนจริงเปนจัง แต่ถึงดังนั้นท่านก็อาศัยปัญจขันธ์ทำประโยชน์ให้เกิดขึ้น ไม่อาศัยปัญจขันธ์ทำสิ่งที่เปนโทษเลย ฯ พึงตริตรองดูตามข้อความที่ พระสารีบุตร์ แสดงแก่ พระยะมะกะ เปนเครื่องเทียบเคียง ฯ ในเรื่องนั้น พระยะมะกะมีความเห็นว่า พระขีณาสพตายแล้วสูญ พระสารีบุตรจึงถามว่า ท่านเห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (ขันธ์ ๕) นี้ว่าเปนพระขีณาสพหรือ ท่านเห็นว่าพระขีณาสพในขันธ์ ๕ หรือ ท่านเห็นว่าพระขีณาสพอื่นจากขันธ์ ๕ หรือ ท่านเห็นว่าพระขีณาสพเปนขันธ์ ๕ หรือ ท่านเห็นว่าพระขีณาสพไม่มีขันธ์ ๕ หรือ พระยะมะกะตอบว่าไม่ใช่อย่างนั้นทุกอย่าง ฯ พระสารีบุตร์จึงแสดงต่อไปว่า ท่านหาพระขีณาสพในขันธ์ ๕ ไม่ได้โดยจริง

อย่างนี้ ควรหรือที่จะพูดยืนยันว่า พระขีณาสพตาย แล้วสูญ ฯ พระยะมะกะตอบว่า แต่ก่อนข้าพเจ้าไม่รู้ จึงมีความเห็นผิดเช่นนั้น ฯ พระสาริบุตร์ถามต่อไป ว่า ถ้าเขาถามว่า พระขีณาสพตายแล้วเปนอย่างไร ท่านจะแก้เขาอย่างไร ฯ พระยะมะกะตอบว่า ข้าพเจ้า จะแก้ว่า ขันธ์ที่ไม่เที่ยงดับไป ฯ พระสาริบุตรรับว่า ดีละ ๆ แล้วแสดงต่อไปว่า เปรียบเหมือนคนผู้หนึ่ง คิดจะฆ่าเจ้าเรือนที่รักษาตัวแขงแรง จึงเข้าไปเปน คนรับใช้ของเจ้าเรือนนั้นจนคุ้นเคย ครั้นเห็นเจ้าเรือน นั้นเผลอ ก็ฆ่าเสียด้วยศัสตราที่คม ในเวลาผู้ฆ่านั้น เข้ามาเพื่อรับใช้ก็ตาม ในเวลาที่รับใช้ก็ตาม ในเวลา ที่ฆ่าก็ตาม เจ้าเรือนนั้นย่อมไม่รู้ว่า คนนี้เปนคน ฆ่าเราไม่ใช่หรือ ข้อนี้ฉันใด ปุถุชนผู้ไม่ได้ฟังแล้ว ก็ฉันนั้น ย่อมเห็นปัญจขันธ์ว่าเปนตนบ้าง เห็นตน ว่ามีปัญจขันธ์บ้าง เห็นปัญจขันธ์ในตนบ้าง เห็นตน ในปัญจขันธ์บ้าง ไม่รู้จักปัญจขันธ์ อันไม่เที่ยง เปน ทุกข์ ไม่ใช่ตน อันปัจจัยตกแต่ง ดุจเปนผู้ฆ่า ตาม

เปนจริงอย่างไร ย่อมถือมั่นขันธ์ว่าตัวของเรา ขันธ์ที่เขาถือมั่น ย่อมเปนไปเพื่อสิ่งไม่ใช่ประโยชน์เพื่อทุกข์ สิ้นกาลนาน ส่วนอริยสาวกผู้ได้ฟังแล้ว ไม่พิจารณาเห็นเช่นนั้น รู้ชัดตามเปนจริง ไม่ถือมั่นขันธ์ว่าตัวของเรา ขันธ์ ๕ ที่ท่านไม่ถือมั่นนั้น ย่อมเปนไปเพื่อประโยชน์เพื่อสุข สิ้นกาลนาน ฯ

ข้อความที่กล่าวมานี้ตามแบบแผนของท่าน เปนแต่ข้าพเจ้าเก็บมาติดต่อเข้า เพื่อให้ได้ความตามประสงค์เท่านั้น ไม่อาจรับรองว่าเปนการถูกต้องหมด อาจผิดพลาดเพราะเข้าใจผิดก็ได้ ฯ

๒๗ ถ. อย่างไรก็ตามเถิด แต่ข้อความที่แสดงมานั้นยืดยาวและเข้าใจเห็นได้ยากนัก ฯ

๒๗ ต. เพราะข้อความที่ถามแก้ยาก จึงต้องกล่าวยืดยาว แลไม่สามารถให้เห็นได้ง่ายขึ้นด้วยคำพูดเพียงเท่านี้ แลเพราะพระพุทธศาสนาสอนให้รู้จริง ๆ สิ่งที่เปนความจริงย่อมเห็นแลเข้าใจได้ยาก เพราะเรามัวมุ่งยึดถือความจริงตามสมมติ อันไม่ใช่

ความจริงตามสภาพอยู่ แลไม่ได้ค้นหาจริง ๆ จัง ๆ ไม่เห็นง่ายเหมือนศาสนาอื่นที่สอนแต่ให้เชื่อ ๆ ก็แล้วกัน ไม่ต้องใช้ปัญญาพิจารณาหาข้อเท็จจริง ๆ แต่ถึงเราจะเข้าใจไม่ได้ลึกซึ้งละเอียดลออ ในข้อความที่เห็นได้ยาก ในข้อที่เห็นแลเข้าใจได้ง่ายมีถมไป เช่นในจุฬกัมมะวิภังคสูตรเปนต้น เราพอจะตริตรองให้เข้าใจแลปฏิบัติตามได้ แลเมื่อปฏิบัติไปก็เชื่อว่าไม่ผิด เพราะคำสอนนั้น ๆ ไม่เปนไปเพื่อเบียดเบียฬใครเลย เปนประโยชน์โดยส่วนเดียว ฯ

๒๘ ถ. ได้ยินว่า ชาวต่างประเทศที่มีพื้นเพเปนพวกถือศาสนาที่อ้างว่ามีพระเจ้าสร้างแลบันดาล บางพวกเมื่อเขาได้เรียนตำราที่เรียกในภาษาเราว่าธรรมดาศาสตรแล้ว เขาไม่เชื่อในศาสนานั้น เพราะเขาตรองด้วยปัญญาไม่เห็นจริง จึงไว้ตัวเปนกลาง ๆ ไม่หนักในศาสนา แลไว้ตัวว่าเปนนักปราชญ์ ส่วนในพวกถือพระพุทธศาสนา ผู้ต้องการจะเปนนักปราชญ์บ้าง จึงประพฤติตนเปนกลาง ๆ ไม่หนักในพระพุทธ

ศาสนาข้างดังนี้ จะเหมาะหรือไม่ ฯ

๒๘ ต. ข้อนี้ก็ต้องแล้วแต่ความเห็นของใคร แต่น่าจะเห็นว่า ที่เขาไม่หนักในศาสนา เพราะเขาไตรตรองไม่เห็นจริง ไม่ทนแก่ปัญญา ได้ความเชื่อไม่พอ ก็ตามที่ ส่วนพระพุทธศาสนายิ่งพิจารณาแลปฏิบัติตาม ก็ยิ่งเห็นจริง ทนแก่ปัญญา แต่ส่วนที่เราไม่เข้าใจ เห็นไม่ได้ ก็เปนเพราะเรารู้ไม่ทัน เห็นไม่ถึง แลไม่ปฏิบัติตามต่างหาก ไม่ใช่เปนเพราะไม่ทนแก่ปัญญา เพราะฉนั้น ดูก็ไม่น่าจะเอาอย่างเขาในข้อที่ไม่ควรเอาอย่างเลย ฯ

๒๙ ถ. มีบางคนแสดงว่า ศาสนาอื่นเขาสอนให้โลกเจริญ แต่พระพุทธศาสนาสอนให้โลกเสื่อมหรือสูญ เปนดังนั้นหรือ ฯ

๒๙ ต. ข้อความเช่นนี้ มีในสีหะสูตรท่านแปลไว้ในหนังสือธรรมจักษุ แลหนังสือธรรมสมบัติแล้ว จงอ่านดูเถิด ฯ แต่ข้าพเจ้ากลับเห็นตรงกันข้ามว่า พระพุทธศาสนาอีกสอนให้โลกเจริญ บางศาสนาอีก

กลับสอนให้เสื่อม เพราะพระพุทธศาสนาสอนให้ไม่เบียดเบียฬกันแลกัน ให้สงเคราะห์กันแลกัน ว่าเปนบุญ ถ้าใครขึ้นเบียดเบียฬกันแลกัน ก็เปนบาป ถึงจะไปเบียดเบียฬคนถือศาสนาอื่น ก็คงเปนบาปอยู่นั่นเอง และจะไปอ้อนวอนพระเจ้าองค์ใดหรือใครให้ช่วย ก็ไม่ได้สมประสงค์ แลสอนให้หมั่นไม่เกียจคร้าน ถ้าใครประพฤติตามกันหมดทั่วโลกแล้ว การรบราฆ่าฟันกัน แลการแย่งชิงกัน การดูดายไม่สงเคราะห์กันจะมีหรือเมื่อเช่นนี้โลกจะไม่เจริญหรือ ฯ ส่วนศาสนาที่สอนให้เบียดเบียฬ ฆ่าฟัน แย่งชิง พวกที่ถือศาสนาอื่น ว่าเปนการได้บุญ แลถ้าไปทำผิดร้ายอไรเข้า น้อยหรือมากเท่าไรก็ตาม อ้อนวอนให้พระเจ้าช่วยเสีย ก็เปนหมดโทษ พระเจ้าโปรดให้ขึ้นสวรรค์หมด ดังนี้ เปนการสอนให้โลกเจริญหรือ ฯ ถึงพวกที่ถือศาสนานั้น ๆ เอง ก็เห็นว่าเปนการร้ายกาจ เขาจึงไม่เชื่อแลไม่ทำตาม แลกลับสงเคราะห์คนที่ถือศาสนาอื่นอีกก็มีมาก ฯ ส่วนที่เห็นว่าพระพุทธศาสนา

สอนให้คนถือบวช เว้นการมีคู่ครอง ตลอดถึงเว้นจากกรรมของคนคู่ ก็ไม่ใช่ว่าพระองค์ทรงบังคับให้ถือเช่นนั้น เปนแต่พระองค์ทรงแสดงธรรมชี้เหตุชี้ผลชี้คุณชี้โทษให้เข้าใจ เมื่อผู้ฟังเห็นโทษในการยุ่งเหยิงกังวลห่วงใยอาลัย เห็นคุณในการประพฤติเปนผู้เบาพร้อม ก็ขอบวชเอง แลถ้าใครไม่บวช พระองค์ก็ไม่ได้ทรงติเตียน พระองค์ทรงมุ่งหมายแต่การประพฤติดีประพฤติชอบ ซึ่งเปนธัมมานุธัมมะปฏิบัติ ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม เปนประมาณ อนาถะบิณฑิกะคฤหบดี แลนางวิสาขามหาอุบาสิกา เปนต้น ที่ท่านกล่าวว่าเปนพระโสดาบันอริยสาวกก็ไม่ได้บวชแลถึงคนที่บวช เมื่อเสื่อมอุตสาหะในการที่จะบวชต่อไป ก็ทรงอนุญาตให้ลาสิกขาได้ เพื่อป้องกันความประพฤติไม่สมควร ในเวลาที่หมดอุตสาหะจะบวชอยู่แลเมื่อลาสิกขาออกไปแล้ว มีสัทธาอุตสาหะขึ้นมาอีกขอบวชอีกก็ได้ ไม่มีข้อบังคับในเรื่องบวชหรือไม่บวช ฯ ถ้าว่าถึงผลที่สุด ในพระพุทธศาสนา ท่านแสดง

ว่าไม่ต้องเกิดอีก ก็ไม่ต่างอะไรจากศาสนาอื่น ที่อ้างว่ามีพระเจ้าผู้สร้างแลทรงบันดาล เพราะเขาก็อ้างว่า ถ้าใครทำชอบพระหฤทัยพระเจ้า ๆ ก็ทรงโปรดให้ขึ้นสวรรค์ ไปอยู่กับพระองค์ตลอดไป ไม่ต้องมาเกิดอีก ต่างกันอยู่ก็แต่เพียงในพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงสร้างใคร ส่วนในศาสนาอื่น พระเจ้าสร้างเท่านั้น ฯ ท่านผู้แสดงเช่นที่ถามน่าจะคิดไม่รอบคอบเอง ฯ

๓๐ ถ. การบวช ๆ สึก ๆ เปนการแสดงความเปนผู้มีใจไม่มั่นคง คนที่ทำเช่นนั้น เขาติกันว่ามีใจไม่แน่นอน ค่อนข้างจะใช้ไม่ได้ ไม่ใช่หรือ ฯ

๓๐ ต. ก็น่าจะเปนเช่นนั้นสำหรับคน แต่ถ้าว่าถึงการประพฤติธรรม ก็ยังมีปัญหาอยู่บ้าง หากจะถามว่า การบวชกับการไม่บวชไหนจะดีกว่ากัน (ในเรื่องนี้ต้องหมายเอาการบวชแลประพฤติถูกต้องตามหน้าที่ ไม่ใช่บวชเหลวไหล) ฯ ถ้าตอบว่าการบวชไม่ดี การไม่บวชดี คนที่บวชถึงจะบวชหน

เดียวหรือวันเดียว ก็คงชื่อว่าทำไม่ดีเท่านั้น ฯ ถ้าตอบว่าการบวชดีกว่าไม่บวช เมื่อใครบวชบ่อย ๆ ก็ชื่อว่าทำดีบ่อย ๆ หรือบวชอยู่นาน ก็ชื่อว่าทำดีนาน คนที่ทำดีบ่อย ๆ หรือทำดีอยู่นาน จะกลับชื่อว่าเปนคนไม่ดียิ่งกว่าคนที่ไม่ทำความดีหรือ ฯ เพราะฉนั้นขอจงตริตรองดูโดยรอบคอบเถิด ฯ

๓๑ ถ. บางคนเห็นว่า คนที่ถือศาสนาอย่าง ๑ อยู่แล้วกลับไปถือศาสนาอื่น เปนคนที่กลับกลอกใช้ไม่ได้ เราควรเห็นอย่างไร ฯ

๓๑ ต. ถ้าคนนั้นถือด้วยไม่รู้อะไร แลกลับไปถือศาสนาอื่น ก็ด้วยไม่รู้อะไรอีก แลคนที่กลับไปถือศาสนาอื่น ด้วยมุ่งแต่เพียงจะทำให้ถูกใจเขา หรือพึ่งอำนาจ ไม่ใช่ด้วยสัทธาเลื่อมใส ก็ควรเห็นเช่นนั้น แต่ถ้าคนนั้น ใช้ปัญญาตริตรองโดยถ่องแท้แล้ว ได้ความเชื่อความเลื่อมใสจริง ๆ ด้วยเห็นว่าอาจเปนที่พึ่งของตนได้ ไตรตรองเห็นศาสนาที่ถืออยู่เดิมว่าไม่มีสาระอะไรไม่น่าเชื่อ ก็ไม่เห็นน่าติอย่างไรเลย

เพราะการเชื่อและนับถือศาสนา เมื่อว่าตามธรรมแล้ว ก็ต้องอาศัยปัญญาพิจารณาเห็นจริงด้วยใจ เพราะฉนั้น ชาติที่มีขนบธรรมเนียมอันดีในบัดนี้ จึงไม่บังคับในเรื่องถือศาสนา ฯ คนที่ถือศาสนาเดิมอยู่ แลได้ใช้ปัญญาพิจารณาโดยถ่องแท้ เห็นแน่ว่าศาสนาที่ถืออยู่ไม่น่าเชื่อ ไม่มีสาระอะไร ศาสนาอื่นน่าเชื่อน่าเลื่อมใส มีสาระกว่าแล้ว ยังขืนถืออยู่ด้วยทิฏฐิมานะ กลับน่าจะติกว่าเสียอีก ฯ ลองนึกดูถึงเรื่องพุทธประวัติ พระศาสดาไปทรงศึกษาในสำนักคณาจารย์อื่นก่อน ทรงศึกษาจบแล้ว ไม่เห็นเปนสาระ จึงได้ทรงละไปทรงแสวงหาความตรัสรู้ลำพังพระองค์ พระชฎิล ๓ องค์ ก็ได้เปนคณาจารย์ในลัทธิ ๑ อยู่แล้ว สีหะเสนาบดี แต่ก่อนก็เปนสาวกของนิครนถ์ ท่านเหล่านี้เปนต้น ภายหลังได้ฟังธรรมเทศนาแต่พระศาสดา ได้ความเชื่อความเลื่อมใส กลับใจมาถือพระพุทธศาสนา จะมิเปนคนกลับกลอกใช่ไม่ได้หรือฯ

ถ้าพูดตามใจ จะพูดอย่างไรก็ได้ ถ้าพูดตามธรรม ก็ต้องอาศัยธรรมเปนหลัก ฯ

๓๒ ถ. ประโยชน์โดยตรงของคนเราที่เกิดมาคืออไร ฯ

๓๒ ต. บางท่านเห็นว่า คือการแสวงหาความรู้จริง ๆ แต่ไม่ใช่จริงตามสมมติ เพราะจริงตามสมมติไม่แน่นอน แต่ก็ต้องรู้ไว้เพื่อสดวกในการเปนไปในโลก แลเพื่อช่วยในการแสวงหาความจริงตามธรรม ส่วนจริงตามธรรมหรือจริงอย่างยิ่งนั้น แน่นอนแลไม่เสื่อมสูญเลย มีแต่เจริญยิ่งขึ้นกว่าจะถึงที่สุด ฯ แต่การที่จะรู้ความจริงได้ ก็ต้องอาศัยจิตต์สงบตั้งมั่นด้วย เพราะฉนั้น พระโปราณาจารย์จึงแสดงการบำเพ็ญเปน ๒ คือ สมถ ภาวนา ๑ วิปัสสนาภาวนา ๑ การบำเพ็ญสมถแลวิปัสสนาจะเปนไปได้ถูกต้องดี ก็ต้องอาศัยศึกษาให้รู้ให้เข้าใจ จึงจำแนกพระธรรมเปน ๓ ประเภท คือ ปริยัติ ปฏิบัติ

ปฏิเวธ ฯ ผู้ต้องการศึกษาจริง ต้องเลือกเรียน
ตามแบบแผนที่ท่านร้อยกรองไว้ ฯ

